॥ श्रीः ॥

सभाष्यवैशेषिकदर्शनस्य

विज्ञापनम् ।

विश्वनाथन्यायपञ्चाननाः "प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मत" इति कारिकां "यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधस्तस्य चतुर्थी विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे" इति सिद्धान्तमुक्तावलीग्रन्थे व्याख्यातवन्तः । अत्र महादेवभट्टैर्मुक्तावलीप्रकाशे "आकरे प्रश॰पादभाष्यादौ" (१) इत्यभिहितमित्युपलब्धवता प्रशस्तपादभाष्यमन्विष्यता तत्कस्य दर्शनस्य भाष्यमिति जिज्ञासुना मया श्रुतं खलु पण्डितवरश्रीजयनारायणतर्कपञ्चाननैः शङ्करमिश्रकृतवैशेषिकसूत्रोपस्कारस्वकृतकणाद॰विवृतिभ्यां सहितं वैशेषिकदर्शनं(२) एशियाटिक्सोसाइटीसभासमादेशपूर्वकं मुद्रितं तैरेव वैशेषिकदर्शनस्य प्रशस्तपादभाष्यं मुद्रणार्थमन्विष्यद्भिरेकमशुद्धं तद्भाष्यपुस्तकं सम्पादितं ततः परि-

---

(१) "तत्र कार्यलक्षणश्चतुर्विधः शरीरमिन्द्रियं विषयः प्राण इती"ति प्रशस्तपादभाष्ये वायुनिरूपणे ॥

(२) सर्वदर्शनसङ्ग्रहे माधवाचार्याः ॥

"द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे ।
यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदु"रिति ॥

यद्वा "विशेष एव वैशेषिकः" इति स्वकीयगणरत्नमहोदधिवृत्तौ वर्द्धमानसूरिः * ॥

---

* अयं वर्द्धमानसूरिः किरणावलीप्रकाशादिकर्तुर्वर्द्धमानोपाध्यायादन्य इवाभातीत्यग्रे वक्ष्यते ॥

[illegible]रेवाचिरेण परलोके गतं ततस्तस्मात्किरणावलीदर्शनार्थं मया बहवो यत्नाः कृताः परन्तु तन्नासादितम् ॥

ततः परं चिरेण वाराणस्यामेवैकं कणादसूत्रपुस्तकं खण्डितप्रशस्तपादभाष्यपुस्तकानुगतं मया प्राप्तं ततश्च श्रीमद्गुरुचरणेभ्यः श्रुतमुदयनाचार्यकृता किरणावली प्रशस्तपादभाष्यस्यैव व्याख्येतीति तस्या अप्यन्वेषणे कृते किरणावली तद्व्याख्यानं वर्द्धमानोपाध्यायकृतं किरणावलीप्रकाशाख्यं (१) प्रकाशव्या-

---

(१) ग्रन्थोऽयं श्लोकसार्द्धषट्सहस्रात्मको * भागद्वये विभक्तस्तत्र प्रथमे भागे प्रारम्भवाक्यम् ॥

"मिलन्मन्दाकिनीमल्लीदामा मूर्ध्नि पुरद्विषः ।
विश्वबीजाङ्कुरप्रख्या वेधवो तां कलां नुमः ॥

कर्तव्यविघ्नविघातक रविनमस्कार निबध्नाति । विघ्नेति । यदिति सामान्यतोऽपि कर्तृनिर्देशे विद्याविद्ययो. सन्ध्यारजनीभ्यां निरूपणाद्रविरुदेता लभ्यते" इत्यादि ॥

परिसमाप्तिवाक्यम् ॥

"समुच्चयभ्रम निराकरोति । क्वचिदिति । सुषुप्त्यनन्तर केवलादृष्टजन्या मनःक्रियेत्यर्थः । आशुभ चास्थिरत्वञ्चेतिशब्दस्यार्थमाह । इतिशब्द इति । अत्र वर्तत इति शेष. ॥

यस्तर्कतन्त्रशतपत्रसहस्ररश्मि-
र्गङ्गेश्वरः सकविकैरवकाननेन्दुः ।
तस्यात्मजो ऽतिगहनां किरणावलीं तां
प्राकाशयत् कृतिमुदे बुधवर्द्धमान. ॥"

द्वितीयभागे प्रारम्भवाक्यम् ॥

---

* अत्र सर्वेषां ग्रन्थानां पत्रैकस्य पत्रद्वयस्य वा श्लोकपरिगणनया तत्तत्सम्पूर्णग्रन्थस्य श्लोकसंख्याऽनुमितास्ति सूक्ष्मपरिगणनायां किञ्चिन्न्यूनाधिकत्वमपि सम्भाव्यते ॥

ख्यातं च भगीरथठक्कुरकृतं द्रव्यप्रकाशिकाख्य(१)मपरं तार्कि-

"एकत्र सन्निपतितासितकण्ठबिम्ब-
मन्यत्र चन्द्रकिरणाहितशुभ्रभावम् ।
सन्ध्याजलाञ्जलिमनङ्गरिपोर्नमामि
हस्तप्रविष्टमिव पुण्यतम प्रयागम् ॥

नतिवन्नुतेरपि प्रारिप्सितविघ्नविघातकत्वात् तामादौ कृता निबध्नाति । तुष्टेरिति" ॥

परिसमाप्तौ ॥

"कारणभावादिति । कारणत्व कार्यनिरूप्यमिति कार्यस्य प्राक्सत्व सिद्ध-मित्यर्थः" । "यस्तर्कतन्त्रशतपत्रसहस्ररश्मि"रिति श्लोको ऽपि पूर्ववत् ॥

(१) ग्रन्थोऽय श्लोकसार्द्धपञ्चसहस्रयात्मक. प्रकाशग्रन्थस्य पूर्वभागस्यैव व्याख्यारूप द्वितीयभागस्य तु नोपलब्ध: । तत्र प्रारम्भवाक्यम ।

कैशोर कलयन्तं मायाकाय पुरातन पुरुषम् ।
नन्दालिन्दनिकेत निगमरहस्य नमस्यामि ।
यः कैशोरे विश्वविख्यातकर्मा धर्माचार्य. श्रीमहादेवशर्मा ।
तत्सोदर्यो वर्द्धमानस्य सूक्तौ भाव मेषः सम्यगाविष्करोति ॥

मूर्ध्नि पुरद्विष इति पूर्वान्वयि । तेनान्यदपि बीज जलसम्बन्धेनाङ्कुरतीति ध्वनिर्लभ्यते । विद्याविद्ययोरिति । नन्वत्र व्याख्याने विपरीतो रूप्यरूपकभाव इति चेदत्र विभक्तिविपरिणामेन तथैवान्वय इति मिश्रा. ॥

परिसमाप्तिवाक्यम् ।

"यद्यपि यत्र तृतीयक्षण एव द्रव्यनाशस्तत्र न परत्वापरत्वोत्पत्तिर्द्वितीयक्षणे कालादिसयोगस्यासमवायिकारणस्योत्पत्तेस्तृतीयक्षणे च द्रव्यस्यैव नाशादिति व्यभिचारो भवत्येव तथापि स्वरूपयोग्यतामात्रमिह साध्यम् । तत्सिद्धौ च नित्यत्वसमानाधिकरणायास्तस्या. फलोपधानव्याप्यतया परत्वादिसिद्धिरिति भाव. । शेषं सुबोधम् ॥

विंशाब्दे जयदेवपण्डितकवेस्तर्काब्धिपारं गतः
श्रीमानेष भगीरथः समजनि श्रीचन्द्रपत्यात्मज. ।
श्रीधीरातनयेन तेन रचिता श्रीमन्महेशाग्रज-
श्रीदामोदरपूर्वजेन जयतादाचन्द्रमेषा कृतिः ॥
हहो गिरीश करुणामयमानसोऽसि

कशिरोमणिरघुनाथभट्टाचार्यकृतं गुणप्रकाशविवृत्याख्यं गुणदीधितिरिति प्रसिद्धं (१) विवृतेरपि व्याख्यानं मथुरानाथतर्कवागीशकृतं गुणप्रकाशविवृतिरहस्याख्यं गुणदीधितिमाथुरीति प्रसिद्ध(२)मपरं रुद्रभट्टाचार्यकृतं गुणप्रकाशविवृतिभावप्रकाशिकाख्यं गुणप्रकाशविवृतिपरीक्षेति प्रसिद्धं (३) तृतीय राम-

---

किं मां मुहुः क्षिपसि दुःखमये शरीरे ।
मत्कर्म तादृगिति चेन्ननु चन्द्रचूड
तत्कर्म कारयसि किं हतचेतसं माम् ॥"

(१) ग्रन्थोऽयं श्लोकसार्द्धसहस्रात्मकः प्रकाशग्रन्थस्य द्वितीयभागस्य गुणग्रन्थात्मकस्यातिसंक्षिप्तव्याख्यानरूपः प्रथमभागस्य तु नोपलब्धः । तत्रान्ते खण्डितत्वात् परिसमाप्तिवाक्यं नावगतम् । प्रारम्भवाक्यं तु ॥

"ओं नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥

विनापि धर्मिनिरूपणं धर्मनिरूपणं भवत्येव, तद्धर्मत्वेन निरूपणं तन्निरूपणाधीनमिति चेत्, तद्धर्मितयापि निरूपणं तन्निरूपणाधीनमेव, निरूपितानि च गुणतद्विशेषवत्तया द्रव्याणीत्यत आह । यद्वेति ।" इत्यादि ॥

(२) ग्रन्थोऽयं श्लोकदशसहस्रात्मकः । तत्र प्रारम्भवाक्यम् ।

"कुञ्चिताधरपुटेन पूरयन् वंशिकां प्रचलदङ्गुलिपङ्क्तिः ।
मोहयन्नखिलवामलोचनाः पातु कोऽपि नवनीरदच्छविः ॥
श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीशधीमता ।
गुणप्रकाशविवृतेर्भावो व्याख्यायते स्फुटम् ॥

निर्विघ्नं प्रारिप्सितग्रन्थपरिसमाप्तिकामनया कृतं भगवन्नमस्काररूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै आदौ निबध्नाति । ओं नम इति । अनुमानदीधितिरहस्ये प्रपञ्चिततत्त्वमेतत्" ॥

अन्ते खण्डितत्वात् परिसमाप्तिवाक्यं नोपलब्धम् ॥

मथुरानाथेन गुणकिरणावलीग्रन्थस्तत्प्रकाशग्रन्थोऽपि व्याख्यातः स च स च तत्तद्रहस्याख्यया प्रसिद्धः ॥

(३) ग्रन्थोऽयं श्लोकचतुःसहस्रात्मकः । तत्र प्रारम्भवाक्यम् ।

"भवजलनिधौ भीमावर्ते जनस्य निमज्जतो

कृष्णकृतं (१) चतुर्थं जयरामभट्टाचार्यकृतं (२) ततश्च किं...

निरूपमकरालम्बो लम्बोदरप्रणयोत्सुक. ।
परमकरुणासिन्धुर्बन्धुर्नरस्य नतिप्रियो
हरतु दुरित प्रारब्धे ऽस्मिन् प्रतीपमुमापति. ॥
अभ्यामृशन मृदुमृणाललताभ्रमेण
हस्तेन बाहुलतिका बहुशः शिवाया ।
आलोलकण्ठगतषण्मुखदन्तलालो
बालो विभावयतु भावुकमेकदन्त ॥
विद्यानिवासपुत्रस्य न्यायवाचस्पतेरियम् ।
कृति. कृतधियां भूरि परितोषाय जायताम् ॥
गुणप्रकाशविवृतेरियं भावप्रकाशिका ।
इत स्यादपि मन्दानां सफलो ऽत्र परिश्रम. ॥

तुष्टातुष्टौ सुखदु खयोरीश्वरे ऽसम्भवादाह प्रकाशे तुष्टिरनुक्तिरिति" ।

परिसमाप्तिवाक्यम् ।

"तस्मात समवायिकारणमात्रवृत्तिरेव विभागस्तथा । न च साक्षात्परम्परासाधारणसमवायित्व प्रयोजक तस्य दुर्वचत्वाद् गुरुत्वाच्च । इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीविद्यानिवासभट्टाचार्यात्मजश्रीरुद्रभट्टाचार्यविरचिता गुणप्रकाशविवृतिपरीक्षा समाप्ता" ॥

(१) पुस्तकमिदमन्ते खण्डितमिति समाप्तिवाक्य श्लोकपरिमाण च नोपलब्धम् ।

प्रारम्भवाक्य तु ।

"वाणि प्रसीद करुणामयि ते नतोऽस्मि
त्व येन देवि सुतवत्यसि पुत्रिणीषु ।
येनोदधारि कविनन्धतमोन्धकूपे
मग्नाक्षपादकणभक्षमत निरीक्ष्य ॥
यन्मूलमेव सुकृतानि तयोः कृतानि
व्यासादय सदसि नित्यमुदाहरन्ति ॥
तस्याशय गुणविवेचनमाकलय्य
ब्रूते शिरोमणिगुरोरिह रामकृष्ण ॥

निरूपण शाब्दबोधानुकूलव्यापार" इत्यादि ।

(२) इदमप्यन्ते खण्डितमिति श्लोकसख्या परिसमाप्तिवाक्य च नावगतम् ।

द्वितीयं व्याख्यानं किरणावलीभास्करनामकं बलभद्रात्मजपद्मनाभविरचितं (१) च बहुयत्नेन बहुकालेन वाराणसीस्थसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयाद्यनेकस्थानेभ्यः प्राप्तम् ॥

एतेषां प्राप्त्या परमप्रमुदितमनसा शास्त्रानुरागिणामुत्तमग्रन्थानां पठनपाठनादिसौलभ्यमिच्छता मुद्राद्वारा प्रकाशनार्थं शोधनार्थं यतमानेन सर्वेषां तेषां पुस्तकत्रयस्य पुस्तकचतुष्टयस्य वा प्राप्तिसमीहावता मया भाष्यस्य पञ्च पुस्तकानि सम्पादि-

---

प्रारम्भवाक्यं तु ।

"निराकारं नराकारं जगदाकारमद्वयम् ।
गोपीदृगञ्जनं वन्दे निरञ्जनमहो महः ॥
धीरः श्रीजयरामोऽसौ युक्तिमुक्ताभिवन्दिताम् ।
गुणदीधितिगूढार्थां विवृणोति सरस्वतीम् ॥

प्रकाशे एकत्र अञ्जलिमूलस्थे अन्यत्र तदग्रस्थे हस्तारुण्येन स्वाभाविकजलशुक्लताभिभवा' दित्यादि ॥

(१) ग्रन्थोऽयं श्लोकत्रिसहस्र्यात्मकः ॥

प्रारम्भवाक्यम् ।

"उपदिष्टा गुरुचरणैरस्पृष्टा वर्द्धमानेन ।
किरणावल्यामर्थास्तन्यन्ते पद्मनाभेन ॥
विलसद्वर्द्धमानापि तिरोहितदिवाकरा ।
सकलार्थप्रकाशाय न क्षमा किरणावली ॥
बलभद्रमुखाम्भोजवचनादुदयाचलात् ।
उदितो भास्करस्तस्मादादरेण निषेव्यताम् ॥

विघ्नध्वंसकामनया कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति विद्येति" ॥

परिसमाप्तिवाक्यम् ।

"यस्तर्कदुस्तरतरार्णवकर्णधारो
वेदान्तवर्त्मनिरताध्वगसार्थवाहः ।
श्रीपद्मनाभरचितेन दिवाकरेण
तुष्टोऽमुनास्तु सुकृती बलभद्रमिश्रः" ॥

तानि परन्तु सर्वाणि तानि विकलान्यत्यन्ताशुद्धानि प्रकरणं पत्रं पृष्ठं वा दूरे स्थीयतां यदेका पङ्क्तिरपि परिष्कृता तेषु नोपलभ्येत्यत्यन्तसमादरणीयस्य भाष्यस्य पठनपाठनादिप्रचारस्तु दूरे गतो यत् खलु परिशुद्धं सम्पूर्णमेकमपि पुस्तकं नोपलभ्यत इत्यत्यन्तखेदकरं विचारयता मया महता यत्नेन सर्वेषां तेषां सयोगेनैकं पुस्तकं समाकलय्य याथातथ्येन परिशोध्य सम्पादितम्। इदृशीं दशां गतस्य भाष्यस्य दर्शनेन तत्र सूत्राणामवतरणप्रतीकाद्यदर्शनेन चेदमेव प्रशस्तपादभाष्यमिति पूर्वं निश्चयो न जातः पश्चाच्चोदयनाचार्यवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृतिभिः कन्दलीकारप्रभृतिभिश्च पूज्यैर्महापण्डितैः साक्षात् परम्परया वा व्याख्यातत्वदर्शनात् विपुलसमादरस्तत्र जात इति ॥

अस्य ग्रन्थस्य मुद्रणसमये भाष्ये सूत्राणां प्रतीकाद्यनुपलब्ध्या प्रत्येकसूत्रेण सह भाष्यस्य संयोजनमसुकरं विचारयता शास्त्रमूलस्य सूत्रपाठस्यामुद्रणमयुक्तं विभावयता मया किरणावल्यामुदयनाचार्येण च सूत्रैः सह भाष्यस्य यथासम्भवं संयोजने कृते तत्करणे सिद्धसाधनभिया च प्रथमं केवलः सूत्रपाठो (१) मु-

---

(१) सूत्रलक्षणं पराशरपुराणे १८ अध्याये ।
"अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं तत सूत्रं सूत्रविदो विदु"रिति ॥

भामत्यां प्रथमाध्याये प्रथमपादे वाचस्पतिमिश्रा अपि "सूत्रं च बह्वर्थसूचनाद्भवति । यथाहुः ॥
लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।
सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः" इति ॥

मीमांसावार्तिके भट्टकुमारिला अपि । "लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रचक्षते" "सूचनात् सूत्रम्" इत्यपि च ॥

द्रितः । तच्छोधनार्थं चत्वार्यादर्शपुस्तकानि सम्पादितानि । तत्र प्रथममेशियाटिक्सोसाइटीसभानिदेशेन मुद्रितं तत्सूत्रपाठस्यानेकदर्शनपरिशीलनेनावगलिताशेषतत्त्वस्याविच्छिन्नबुद्धिवैभवस्योपस्कारकृतः शङ्करमिश्रस्य तथैव कणादसूत्रविवृतिकृतः श्रीजयनारायणतर्कपञ्चाननस्य सम्मतत्वात् तत्पाठो मया मूले स्थापितः । द्वितीयं भाष्यानुगत वङ्गाक्षरलिखितं तृतीयं मूलमात्रम् । अनयोः पाठभेदाष्टिप्पण्यामधः स्थापिताः (१) । चतुर्थं च श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजकृतभारद्वाजवृत्तिभाष्यसहितं वङ्गाक्षरमुद्रितमिदं पुस्तकं यत्र कुत्रचित् पाठभेदे विकल्पनिरासार्थं दर्शनमर्हतीति ॥

भाष्यस्य (२) च प्रसन्नगभीरार्थत्वाद् व्याख्यानसापेक्षत्वात् किरणावल्याद्यसाधारणव्युत्पत्तिसम्पादकत्वाद्यनेकगुणविशिष्टत्वात् तत्सहितभाष्यस्य मुद्रणं सुयुक्तं विचार्य (३) तथैव मुद्र-

---

(१) अस्मिन ग्रन्थे पाठभेदबाहुल्ये सूत्राणां न्यूनाधिकत्वे च कारणान्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥

(२) भाष्यलक्षण पराशरपुराणे १८ अध्याये ॥

"सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभि ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विदु" ॥

प्रसङ्गाद्वार्तिकलक्षणमपि तत्रैव ॥

"उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।
त ग्रन्थ वार्तिक प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिण" ॥

(३) भट्टश्रीधराचार्यकृत न्यायकन्दल्याख्य जगदीशभट्टाचार्यकृत भाष्यसूक्त्याख्य व्याख्यान च मुद्रणारम्भात् पश्चादुपलब्धमिति न ताभ्यामुपयोग सम्पादित । भिक्षुवार्तिक तु भाष्यव्याख्यानमद्यावधि न प्राप्तम् । केचिदाहुस्तद्वार्तिक पञ्चशिखाचार्यविरचित "भिक्षो पञ्चशिखस्याह शिष्य परमसम्मत" इत्युक्तेः । तस्मिन्ननुपलब्धे तदपि भाष्यस्यार्षत्वबोधक प्रमाण भवितुमर्हतीति ।

यितुमारब्धम्। किरणावलीप्रकाशादिग्रन्थानां मुद्रणं तु ग्रन्थबाहुल्यादनल्पपरिश्रमचिरकालसाध्यत्वादिदानीमुपेक्ष्य तेभ्यो विषमपदटिप्पणी सङ्कलिता मुद्रयितुमारब्धा च। भाष्ये ऽप्याचार्यसम्मतः पाठः प्रायो मूले स्थापितो ऽन्ये पाठभेदाष्टिप्पण्याम् ॥

भाष्यस्यापि पञ्चादर्शपुस्तकानि। तत्र प्रथमं गुणग्रन्थात्मकं (१) सम्पूर्णम्। द्वितीयमाद्यन्तहीनमत्यन्ताशुद्धं नवीनम्। तृतीयं प्राचीनं द्रव्यग्रन्थात्मकं सम्पूर्णम्। चतुर्थं जीर्णं विलुप्ताक्षरं द्रव्यग्रन्थात्मकं सम्पूर्णम्। पञ्चमं चाद्यन्तविहीनं नवीनं वङ्गाक्षरलिखितम् ॥

किरणावल्या अष्टावादर्शपुस्तकानि। तत्र प्रथममाद्यन्तरहितं द्रव्यग्रन्थात्मकं प्राचीनं शुद्धप्रायम्। द्वितीयं द्रव्यग्रन्थात्मकमन्तहीनं प्राचीनं परिशुद्धम्। तृतीयं मध्ये किञ्चित् खण्डितं जीर्णं शुद्धप्रायं द्रव्यग्रन्थात्मकम्। चतुर्थं ताडपत्त्रस्थं मैथिलाक्षरलिखितं प्राचीनं द्रव्यग्रन्थात्मकं सम्पूर्णम्। पञ्चमं गुणग्रन्थात्मकं प्रायः शुद्धं नवीनं सम्पूर्णम्। षष्ठमाद्यन्तहीनं गुणग्रन्थात्मकं प्राचीनं शुद्धप्रायम्। सप्तमं सम्पूर्णं गुणग्रन्थात्मकं मैथिलाक्षरलिखितं ताडपत्त्रस्थम्। अष्टमं वङ्गाक्षरलिखितं द्रव्यग्रन्थात्मकं खण्डितम्। अत्रापि प्रकाशकारसम्मतः पाठः प्रायो मूले स्थापितो ऽन्ये पाठभेदाष्टिप्पण्यामिति ॥

मया चैवमनुमीयते तद्वार्तिक विज्ञानभिक्षुकृतमिति ॥

(१) भाष्यादय. सर्वे ग्रन्था ग्रन्थकारैर्भागद्वये विभाजिताः सन्ति आरम्भतः आत्मनिरूपणान्ता. द्रव्यग्रन्थात्मकास्ततः. पर गुणग्रन्थात्मका इति सर्वेषु पुस्तकेषु दृश्यते एवमध्यायादिक्रमश्च नास्ति ॥

अपि च ग्रन्थान्तरे प्रमाणभूतानामतिप्राचीनानामुक्तग्रन्थानां दुरूहानां यत्र कुत्रचित् स्थलविशेषे व्याख्याकारैरप्यव्याख्याते ऽर्थानवबोधे ऽशुद्धिसम्भवे ऽपि बहुपुस्तकसम्मत: पाठो मूले स्थापित: न तु स्वबुद्ध्या परिवर्तित: पाठ इति ॥

यद्यपि शिष्यप्रशिष्यैर्नानारूपेण निरूपणाद्वा मतवादिभिराग्रहेण कैश्चिदपि साहसिकैर्निर्मूलकिंवदन्तीश्रवणादिना हेत्वाभासैर्भ्रमात्मकानुमानप्रमाणपूर्वकं लेखनाद्वा बहूनां पुरुषाणामेकनाम्ना प्रसिद्ध्या वानिर्वचनीयेन येन केनापि कारणेन वार्वाचीनानामपि निबन्धकाराणां याथार्थ्येन इयत्तया निर्विवादं जीवनवृत्तान्तादि: प्रायो न ज्ञायते किं पुनश्चिरन्तनानां कणादगौतमप्रभृतीनां महर्षीणामन्येषामपि ऋषिकल्पानां तथापि यथोपलभ्यमानमत्र निरूप्यते ॥

तत्र तावद्भगवत: सूत्रकारस्य महर्षे: कणादस्य (१) कस्मिन्

---

(१) पद्मपुराण उत्तरखण्डे २०७ अध्याये * पार्वतीं प्रति शिववाक्यम् ॥

"प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन च संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥" इत्यादि ॥

प्रशस्तपादभाष्ये ऽपि समाप्तौ ॥

"योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् ।
चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥" इति ॥

"प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः ।
पदार्थधर्मसङ्ग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥"

---

* पुस्तकानुसारेण २०७ तमे ऽध्याये परिगणनया २०१ तमे ऽध्याये । एतेन लेखकप्रमादात् पुस्तकवैकल्यं सम्भाव्यते ॥

देशे कस्मिन् काले वाविर्भावो जात इतीदानीं सम्यङ् निश्चेतुं न शक्यते परन्तु श्रूयत इयं किंवदन्ती महर्षेः काश्यपस्य कुले जातो (१) मिथिलादेशे तस्य निवासस्थानमद्यावधि वर्तते च ॥

ये तु सूत्रपाठपुस्तकेषु बहवः पाठभेदाः सूत्रभेदाश्चोपलभ्यन्ते ते लेखकशोधकप्रमादादिनेत्यनुमीयते । भगवान् प्रशस्तपादश्च सर्वाणि सूत्राण्येकदैव मनसि निधाय तानि व्याचिख्यासुरवतरणप्रतीकादिधारणं विनैव सूत्राणां छायारूपं तदुक्तपदार्थप्रतिपादकं भाष्यं (२) प्रणीतवानिति नास्ति तद्द्वारा

इति भाष्यव्याख्यानावसरे 'स्मर्यते हि यत् कणादो मुनिर्महेश्वरानुयोगप्रसादादधिगम्य शास्त्रं प्रणीतवानि"त्युदयनाचार्याश्च ॥

(१) "कणादः काश्यपः समौ" इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्योऽपि मथुरानाथतर्कवागीशान्तेवासी रघुदेवनामा वङ्गदेशीयः कणाद इति प्रसिद्धः, यश्चावयवग्रन्थं व्याख्यातवान् ॥

यथा तत्कृतभाषारत्ने ऽपि प्रारम्भे ।

"चूडामणिपदाम्भोजभ्रमरीकृतमौलिना ।
साक्षाय श्रीकणादेन भाषारत्नं वितन्यते ॥"

समाप्तौ 'इति श्रीकणादतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितं भाषारत्नं समाप्तम्" ॥

अत एव ॥

"याभ्यां वैशेषिके तन्त्रे सम्यग् व्युत्पादितो ऽस्म्यहम् ।
कणादभवनाथाभ्यां ताभ्यां मम नमः सदा" ॥

इति शङ्करमिश्रोक्तिः सङ्गच्छते ॥

(२) पराशरपुराणे १८ अध्याये ॥

"पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।
आक्षेपेषु समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥"

पदच्छेदादिः प्रत्येकमपि लक्षणमन्यथा पदपाठादौ रावणभाष्यत्वव्यवहारानुपपत्तेः । यत्तु "सूत्रेषु वैशद्याभावाद्भाष्यस्य च विस्तरत्वा"दिति किरणावलीग्रन्थव्याख्यानावसरे पद्मनाभेन किरणावलीभास्करे "ग्रन्थान्तरेणान्यथासिद्धम-

सूत्राणां पाठभेदादिनिर्णयावकाशः । भारद्वाजवृत्ते (१) विलुप्तप्रायतया तथापि तथैव । विद्वद्वरशङ्करमिश्रकृतवैशेषिकसूत्रोपस्कारेणैवेदानीं सूत्राणां पठनपाठनादिप्रचारस्तदभावे सूत्राणां योजनासम्भवो भवेदिति ॥

भाष्यकारस्य च भगवतः प्रशस्तपादस्याविर्भावे देशकालनिर्णयाभावेपि केचिद्विद्वांसो वात्स्यायनादेरिव परमर्षित्वं (२) गर्गाचार्यकपिलाचार्यपञ्चशिखाचार्यादेरिवाचार्यतामपि विहायार्वाचीनाचार्याणामिवाचार्यतां निश्चिन्वन्ति तत्र विचार्यते । भाष्यपुस्तकेषु सर्वेष्वपि जीर्णप्राचीननवीनेषु "इति प्रशपाकरोति सूत्र इति । भाष्यस्य रावणप्रणीतस्य"। इति व्याख्यात तच्चिन्त्यम् ॥

(१) तस्य पूर्वं सत्वे शङ्करमिश्रोक्तिः प्रमाणम् । वैशेषिकसूत्रोपस्कारे प्रथमाध्याये यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति सूत्रव्याख्याने "वृत्तिकृतस्तु अभ्युदयः सुखं निःश्रेयसमेककालीनसकलात्मविशेषगुणध्वसः प्रमाणं च धर्मे देवदत्तशरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्निर्मितस्रग्वदित्याहु"रिति ॥

श्रीगङ्गाधरकविरत्नकविराजकृतभारद्वाजवृत्तिभाष्यसहितवैशेषिकदर्शनपुस्तके मुद्राप्रमादाद्वान्यकारणाद्वृत्तेर्भाष्यस्य च पार्थक्यं नोपलभ्यते तत्र शङ्करमिश्रसम्मतसूत्रपाठाद् भाष्यानुगतपुस्तकसूत्रपाठाच्च सूत्रपाठभेदस्तु वर्तत एव क्वचिदध्यायाह्निकादिक्रमभेदोऽप्युपलभ्यते ॥

(२) ऋषिलक्षणमार्षविद्यासुधाकरे ॥

अथैषामृषीणां चातुर्विध्यमुक्तं पूर्वाचार्यैः ॥

"ऋषीणामृषिपुत्राणामृषिकाणां स्वयम्भुवाम् ।
तथा नामाभिजानीयाद्येषां मन्त्रदृष्टयः ॥
प्रवरैर्ये समाख्याता ऋषयस्त इति श्रुतिः ।
तत्पुत्रपौत्रनप्तार ऋषिपुत्रा इति स्मृताः ॥
राजन्यवैश्या ऋषिकाः स्त्रियस्तास्तिर्यग्योनयः ।
देवाऽदेवाप्सरो नद्यो गन्धर्वास्ते स्वयम्भुवः ॥" इति ॥

एषामुदाहरणान्यपि तत्रैवोक्तानि विस्तरभयान्नोक्तमत्रास्माभिरिति ॥

स्तपाद(१)विरचितं द्रव्यादिषट्पदार्थभाष्यं समाप्त"मित्येवोपलभ्यते न तु प्रशस्तपादाचार्यविरचितमिति। भाष्यव्याख्याकारैरप्युदयनाचार्यभट्टश्रीधराचार्यप्रभृतिभिः क्वाप्यर्वाचीनाचार्यत्वेन न तस्योल्लेखः कृतः। किन्तु गौतमसूत्रवृत्त्याद्यनेकनिबन्धकारैर्विश्वनाथन्यायपञ्चाननैः "प्राणादिरित्युक्तमाकरे" इत्युक्तत्वाद्वात्स्यायनादेरिव परमर्षित्वमवगम्यते। अयमेव निबन्धकाराणां सम्प्रदायो यदार्षग्रन्थानेवाकरत्वेन प्रमाणयन्ति (२)॥

---

(१) एकस्मिन् नवीनपुस्तके "प्रशस्तकरीय*भाष्ये द्रव्यपदार्थ समाप्त" इति लिखितमस्ति तस्य सर्वेभ्यो ऽपि वैलक्षण्यात्तत्र मूलं मृग्यम्। आरम्भे पदार्थधर्मसंग्रहो ऽन्ते तु पदार्थप्रवेश. पदार्थोद्देश इत्यपि क्वचित्। क्वचित् कृतिरियं प्रशस्तचरणपादानां क्वचिच्च कृतिरियं प्रशस्तपादपादानामित्यपि दृश्यते॥

(२) तार्किकशिरोमणि रघुनाथभट्टाचार्यो ऽनुमानदीधितौ हेत्वाभासप्रकरणे॥ "अप्रामाण्यशङ्काद्यन्वयानुविधानं तु भ्रमत्वज्ञानशून्यविरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदपसारणप्रयुक्तमित्यस्याकरे व्यक्तत्वात्"। "आकरे न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्ये" इति तद्व्याख्यातारः॥

प्रौढमनोरमायां भट्टोजिदीक्षितैरप्युक्तम्। "यत्तु तत्पौत्रेण व्याख्यातं तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनादवचनाभिहिते ऽपि सप्तमी। तन्न। परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात्।" अत्र लघुशब्दरत्ने हरिदीक्षितैरुक्तम्। "आकरे अनभिहितसूत्रे भाष्ये"॥

अपि च। "क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति स्पष्टमाकरे" इति प्रौढमनोरमायाम्। "आकर इति दीर्घाविवीटामिति सूत्रे न पदान्तसूत्रे च भाष्यकैयटयोरित्यर्थ.।" इति शब्दरत्ने ऽनेनाकरत्वेन पाणिनीयसूत्रपातञ्जलभाष्यग्रहणं सम्भवति कैयटग्रहणं तु तदर्थदृढत्वबोधक अन्यथाकरत्वेन प्रमाणोपन्यासे कृते प्रकरणान्तरे तन्मतखण्डनानुपपत्तेरिति॥

केचित्त्वाकरपदेन पाणिनिप्रणीतसूत्रपाठस्यैव ग्रहणं भाष्यकैयटयोस्तु तदर्थ

---

* केचित्तु चारित्रसिंहगणिविरचितषड्दर्शनवृत्तिव्याख्याने हरिभद्रसूरिकृतषड्दर्शनसमुच्चये प्रशस्तकर इत्यभिहितमित्याहुः॥

अपरं च । "पृथिव्यादीनां पञ्चानामपि भूतत्वेन्द्रियप्रकृतित्वबाह्यै(१)कैकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वानि" इति भाष्यव्याख्यानावसरे उदयनाचार्येणोक्तम् "इन्द्रियप्रकृतित्वमिन्द्रियोपादानत्वं तच्च नभसोऽवच्छिन्नानवच्छिन्नभेदकल्पनयोपपादनीयम् । अन्यथा भूतेभ्य (२) इति पञ्चमी समानतन्त्रे स्वतन्त्रे(३) च मनस एतद्वैधर्म्यं न स्यादिति" एतेन महर्षिणा गौतमेन समानतन्त्रत्वमायातम् ॥

अन्यच्च । "गुणाः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चेति कण्ठोक्ताः सप्तदश चशब्दसमुच्चिताश्च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृ-

---

प्रतिपादकत्वेनोपचारतया यत्र "इति भाष्य" "इति कैयट" इति पृथङ् निर्देशोऽपि ग्रन्थकारैः कृतो यथा ॥

"यत्तु प्राचीनप्रक्रियायां व्याचक्षाणा आहुः । नञ्विशिष्टेनोत्तरपदेन सादृश्यादयो लक्ष्यन्त इत्यादि । तत् स्वकीयग्रन्थसन्दर्भविरुद्धमाकरविरुद्धं च । यदपि विचारचिन्तामणावुक्तम् ।

समासे तूत्तरपदप्राधान्यं मातृजानवत् ।
नञर्थमिलितं तच्च सदृशादीनि लक्षयेदिति ॥

तदप्युक्तरीत्या भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेवे"त्याहुस्तच्चिन्त्यम् ॥

अन्येत्वार्षग्रन्थान् खण्डयन्ति मनुष्यग्रन्थान् वा प्रमाणयन्तीत्यन्यदेतत् ॥

(१) यद्यपि वहधातो इसप्रत्यये कृते वहिषशब्दे सिद्धे ततश्च यञ्प्रत्यये "वहिषष्टिलोपो यञ्चे"ति टिलोपे च कृते वाह्यशब्दो वकारादि सम्भवति तथापि सर्वेषु प्राचीनपुस्तकेषु बकारादिदर्शनादत्रापि तथैव लिखित ॥

(२) घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य इति गौतमसूत्रम् ॥

(३) अत्र प्रशस्तपादभाष्यमालम्ब्यैव स्वतन्त्रत्व निर्वहते "भूयस्त्वाद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः । तथापो ज्योतिर्वायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषाद्रसनचक्षुस्त्वगिन्द्रियाणा"मिति काणादसूत्रे पृथिव्यादीनां चतुर्णामेवेन्द्रियप्रकृतित्वस्योक्तत्वात् ॥

ष्टशब्दाः समेवेत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणाः" इति भाष्यं "रूपादयः सप्तदश कण्ठोक्ताः सूत्रकारेण । अभ्युपगमसिद्धान्तन्यायेनान्येऽपि सप्त सिद्धगुणभावास्तत्रतत्र तेषां व्युत्पादना"दित्यमुदयनाचार्यैर्व्याख्यातम् । अस्य व्याख्यानावसरे महापण्डितैर्वर्द्धमानोपाध्यायैरुक्तम् । "अभ्युपगमेति । साक्षादसूचितत्वे ऽपि समानतन्त्राभिहितत्वेनाभ्युपगम्यमानत्वात् ।" एतेन सूत्रकारेण महर्षिणा कणादेन समानतन्त्रत्वं भाष्यकारस्य स्फुटतया व्युत्पादितम्(१) । श्रुतं च मया नैयायिकवृद्धेभ्यो "नैयायिको ऽक्षपादः प्रशस्तपादः प्रशस्तचरणो ऽक्षचरण इति महर्षेर्गौतमस्यैव नामभेदा" इति ॥

अपि च । भट्टश्रीश्रीधरेण न्यायकन्दलीग्रन्थे(२)

---

(१) अत्र समानतन्त्रत्वेन गौतमसूत्रग्रहणं नैव सम्भवति तेषु गुरुत्वद्रवत्वस्नेहादृष्टानां नामान्येव न सन्ति । शब्दरूसकारयोरदृष्टपदेन धर्माधर्मयोरुपादानं तु यत्र कुत्रचिद्वर्तत इति ॥

(२) ग्रन्थो ऽयं श्लोकषट्सहस्र्यात्मकस्तत्र प्रारम्भवाक्यम् ।

"अनादिनिधनं देवं जगत्कारणमीश्वरम् ।
प्रपद्ये सत्यसङ्कल्पं नित्यविज्ञानविग्रहम् ॥
ध्यानैकतानमनसो विगतप्रचाराः
पश्यन्ति यं कमपि निर्मलमद्वितीयम् ।
ज्ञानात्मने विघटिताखिलबन्धनाय
तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥

ग्रन्थारम्भे ऽभिमतदेवतां शास्त्रस्य च प्रणेतारं गुरुं श्लोकस्य पूर्वार्द्धेन नमस्यति । प्रणम्येति । कर्मारम्भे हि देवता गुरवश्च नमस्क्रियन्त इति शिष्टाचारो ऽयम् ॥"

परिसमाप्तिवाक्यम् ॥

"परस्परोपसंश्लेषो भिन्नानां यत्कृतो भवेत् ।
समवायः स विज्ञेयः स्वातन्त्र्यप्रतिरोधकः ॥

इति समवायपदार्थः ॥

सुवर्णमयसस्थानरम्या सर्वोत्तरास्थितिः ।
सुमेरो शृङ्गवीथीव टीकेय न्यायकन्दली ॥
अक्षीणनिजपक्षेषु ख्यापयन्ती गुणानसौ ।
परप्रसिद्धसिद्धान्तान् दलति न्यायकन्दली ॥
आसीद्दक्षिणराढायां द्विजानां भूरिकर्मणाम् ।
भूरिसृष्टिरिति ग्रामो भूरिसृष्टिजनाश्रय. ॥
अम्भोराशेरिवैतस्माद्बभूव क्षितिचन्द्रमाः ।
जगदानन्दनाद्वन्द्यो बृहस्पतिरिव द्विज. ॥
तस्माद्विशुद्धगुणरत्नमहासमुद्रो
विद्यालतासमवलम्बनभूरुहोऽभूत् ।
स्वच्छाशयो विविधकीर्तिनदीप्रवाह-
स्वान्त—सम्पद्बहुलो ? बलदेवनामा ॥
तस्याभूद भूरियशसो विशुद्धकुलसम्भवा ।
अव्वोकेत्यर्चितगुणा गुणिनो गृहमेधिनी ॥
सच्छाय स्थूलफलदो बहुशाखो द्विजाश्रय ।
तस्या श्रीधर इत्युच्चैरर्थिकल्पद्रुमादभूत् ॥
असौ विद्याविदग्धानामसूत श्रवणोचिताम् ।
षट्पदार्थहितामेतां रुचिरां न्यायकन्दलीम् ॥
त्र्यधिकदशोत्तरनवशतशाकाब्दे ९१३ न्यायकन्दली रचिता ।
श्रीपाण्डुदासयाचितभट्टश्रीश्रीधरेणेयम् * ॥

---

* माधवाचार्येण सर्वदर्शनसङ्ग्रहे "श्रीधराचार्या" इत्यभिहितम् । अय च भट्टत्वाद्दाक्षिणात्य इति न भ्रमितव्य किन्तु गौडदेशापरपर्यायवङ्गदेशान्तर्गते गङ्गाया. पश्चिमे तटे राढदेशे भूरिश्रेष्ठिक इति प्रसिद्धे भूरिसृष्टिग्रामे पूर्वपुरुषपरम्परया निवासित्वाद् भट्टाचार्यत्वाच्च वङ्गदेशीय. । तथोक्तम् ॥

वङ्गदेश समारभ्य भुवनेशान्तग शिवे ।
गौडदेश समाख्यातः सर्वविद्याविशारद. ॥

इति शक्तिसङ्गमे ॥

तथा च प्रबोधचन्द्रोदयनाटके प्रथमाङ्के ॥

गौड राष्ट्रमनुत्तम निरुपमा तत्रापि राढापुरी

"प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः ।
पदार्थधर्मसङ्ग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥"

इति भाष्यव्याख्यानावसरे "ग्रन्थारम्भे ऽभिमतदेवतां शास्त्रस्य च प्रणेतारं गुरुं श्लोकस्य पूर्वार्द्धेन नमस्यति । प्रणम्येति । कर्मारम्भे हि देवता गुरवश्च नमस्क्रियन्त इति शिष्टाचारो ऽयम् ।" एतेन महर्षेः कणादस्य शिष्यत्वात् तत्समानका-

---

समाप्तेयं प्रशस्तभाष्यन्यायकन्दलीटीका ॥"

श्रीयुतबुलरसाहबमहाशयावलोकितपुस्तके च लेखकनिर्मितश्लोकत्रयमधिकं वर्तते ॥

"कणादकृतमूलदृब्धप्रशस्तभाष्यद्रुमावबद्धा च ।
श्रीधरहृदयोपवने विलसन्ती न्यायकन्दली रम्या ॥"इत्यादि ॥

भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो न. पिता ।
तत्पुत्राश्च महाकुला न विदिता कस्यात्र तेषामपि
प्रज्ञाशीलविवेकधैर्यविनयाचारैरहं चोत्तमः ॥

एवमन्येपि पूर्वपुरुषपरम्परया राढाप्रदेशनिवासिनो वङ्गदेशीया एव यथा च नैषधचरितादिटीकाकारश्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशा अपि ॥

"यस्याभवज्जननभूः किल शाकराढा
राढासु गाढगरिमा गुणिनां निवासात् ।
ग्रामो निकामसुखवर्द्धनवर्द्धमान-
राष्ट्रान्तरालमिलितः सरितः प्रतीच्याम् ॥" इत्यादि ॥

एवमन्ये ऽपि भट्टकुमारिलवाणभट्टप्रभाकरभट्टादयो मैथिलसारस्वतकान्यकुब्जा एव भट्टकुमारिलस्तु मिथिलादेशान्तर्गत"भटपुरा"ग्रामनिवासी मैथिलः । अत एव न्यायकणिकायां "अथाहुरत्र भवन्तो वार्तिककारमिश्रा. ॥

यावदज्ञातसन्दिग्ध नेयं तावत् प्रमित्स्यते ? ।
प्रमिते तु प्रमातॄणां प्रमौत्सुक्यं विहन्यते ॥" इति ॥

एवमन्यत्रापि तस्मिन्नेव ग्रन्थे ।

"कार्ये ज्ञाते ऽधिकारः स्यादि"त्यादिवाचस्पतिमिश्रोक्तिः सङ्गच्छते । एवं तत्तद्ग्रन्थेषु स्पष्टमुपलभ्यते विस्तरभयान्नात्र प्रपञ्चितम् ॥

लिकत्वं सम्भवति । श्रीधरेणैव ग्रन्थोपसंहारे "प्रशस्तभाष्ये" त्याद्युक्तम् । तथात्वे ऽपि प्रशस्तस्य ऋषित्वं बहुषु गोत्रप्रवरनिर्णयग्रन्थेषू(१)पलभ्यते । एतदभिप्रायेणैव पद्मनाभेन किरणावलीभास्करे सृष्टिसंहारविधिव्याख्याने "वृत्तिलब्धा" इति भाष्यस्य व्याख्या "लब्धवृत्तय" इति किरणावली "पूर्वप्रयोगानुरोधेनाह । लब्धवृत्तय इति । भाष्यं त्वार्षमिति भावः" इति व्याख्याता । कुत्रचित् प्रशस्तपादः क्वचित् प्रशस्तचरणो ऽन्यत्र प्रशस्तकरस्तथा प्रशस्तदेवश्चेत्यादिदर्शनेन प्रशस्त इति मुख्यं नाम देवादिशब्दस्त्वौपचारिक इत्यपि सम्भाव्यते ॥

यदि च पुराणादिषु ज्योतिःशास्त्रे च संहिताप्रणेतुर्महर्षेर्गर्गस्याचार्यत्ववत् (२) सांख्यदर्शनकर्तुर्महर्षेर्भगवतः

(१) "प्रवरैर्ये समाख्याता ऋषयस्त इति श्रुति तत्पुत्रपौत्रनप्तार" इत्याद्युक्तमधस्तात् । बौधायनसूत्रे प्रवराध्याये आङ्गिरसगणान्त पातिशरद्वन्तगणे पठित. "प्रशस्ता" इति ॥

विद्वद्वरलक्ष्मणेन तु प्रवररत्नग्रन्थे आङ्गिरसगणे गौतमवर्गे पठितो यथा । "अथाङ्गिरस. । ते त्रिविधा । गौतमा भरद्वाजा केवलाङ्गिरसश्चेति । आद्या गौतमाना सप्त वशा । आयास्या । शरद्वन्त । कौमण्डा. । दीर्घतमस । कारेणुपालय । वामदेवा. । औशनस । इति सप्तेति बौधायनकात्यायनौ" । ततश्च "अथौशनस । दिश्य । प्रशस्तः । स्वरूपाक्षः । महोदर । विजघनः । यथामित । निष्कथ. । सबुद्धि । निहत । गुह । इति बौधायनकात्यायनौ । एते त्रिप्रवरा. । आङ्गिरसौशनसगौतमा इति" । एतेषा नामानि पुस्तकानुसारेण लिखितानि आर्षत्वान्न स्वबुद्ध्या परिशोधितानि ॥

(२) गर्गसंहितायां विज्ञानखण्डे १० अध्याये ।

"गर्गाचार्येण कथिता सैवेय गर्गसंहिता ।
सर्वदोषहरा पुण्या चतुर्वर्गफलप्रदा ॥ २३ ॥
इत्युक्त्वा तान् मुनीन् सर्वान् गर्गाचार्यो महामुनि. ।
अनुज्ञाप्य प्रसन्नात्मा गन्तुमभ्युदितो ऽभवत् ॥ ३९ ॥" इति ॥

कपिलस्य (१) तद्भाष्यकर्तुर्महर्षेः पञ्चशिखस्य चाचार्यत्ववत् (२) प्रशस्तपादस्याप्याचार्यत्वं चेत् तर्हीष्टापत्तिरेव ॥

यत्तु शङ्करमिश्राः प्रथमाध्याये "सदनित्य"मित्यादिसूत्रव्या-

---

(१) "सांख्य तु कपिलेन वै" इति पाद्म वचनमुक्तमधस्तात् ।

"सनकश्च सनन्दनश्च तृतीयश्च सनातन· ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढु पञ्चशिखस्तथा ॥

इत्येते ब्रह्मण पुत्रा सप्त प्रोक्ता महर्षय ॥"

इति पौराणिक वचन गौडपादाचार्यै सांख्यकारिकाभाष्ये प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम् ॥

श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे कापिलेयोपाख्याने तु गङ्गासागरसङ्गमान्तिके बिन्दुसरोवरे कर्दमस्य महर्षेः पुत्रो देवहूत्या जातो भगवतो विष्णोरवतार. सांख्याचार्याणामपि पूज्य इति लिखितम् । अग्नेरवतार इत्यपि क्वचित् ॥

तस्य चाचार्यत्वे महाभारते ऽनुशासनपर्वणि ।

"महर्षिकपिलाचार्य. कृतज्ञो मेदिनीपति"रिति ।

यत्तु कात्यायनेन स्नानसूत्रपरिशिष्टे "ततो निर्वातीति मनुष्यान सनक च सनन्दन तृतीय च सनातन कपिलमासुरि वोढु पञ्चशिख तथे"त्युक्त तत्तु दैवतमनुष्याभिप्राय यथाहुस्तद्भाष्यकारा. "मनुष्यान् दिव्यान्" "दैवतमनुष्यान् सनकादीन्" इत्यादि । तथैव मात्स्ये १०१ अध्याये ऽप्युक्तम् ॥

(२) "समाससूत्रमालम्ब्य व्याख्या पञ्चशिखस्य च ।

भावागणेश कुरुते तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् ॥"

तस्य महर्षित्वे तूक्तमधस्तात् ॥

योगवार्तिके प्रथमपादे विज्ञानभिक्षुः "तत्र निरतिशय सर्वज्ञबीजमिति" सूत्रस्य भाष्यस्य व्याख्याने "स्वप्रयोजनाभावे ऽपि विदुषा प्रवृत्तौ पञ्चशिखाचार्यवाक्य सांख्यस्य प्रमाणयति तथा चोक्तमिति" ॥ इत्यादि ॥

आश्वलायनस्मृतौ प्रथमाध्याये च ।

"आश्वलायनमाचार्य नत्वापृच्छन मुनीश्वरा· ।

द्विजधर्मान् वदास्माक स्वर्गप्राप्तिकरान मुने ॥

इति तद्वचन श्रुत्वा स धर्मान्मुनरब्रवीत् ॥

लोकस्य च हितार्थाय ब्राह्ममार्गरताय च ॥" इति एवमन्यत्रापि ॥

ख्याने "उपलक्षणं चैतत् । स्वसमयार्थशब्दाभिधेयत्वमपि षण्णां साधर्म्यं द्रष्टव्यम् । यदि तु कार्यत्वानित्यत्वे कारणवतामेव । कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्य इति प्रशस्तदेवाचार्यव्यवस्थितं साधर्म्यमुच्यते" इत्यादि ॥

एवमुदयनाचार्या अपि पृथिवीनिरूपणे "यथान्नैव रूपरसगन्धानां पाकजत्वमनुक्त्वा सौरभाद्युक्तम् । शरीरेन्द्रिययोर्द्व्यणुकादिप्रक्रममुपेक्ष्य योनिजत्वाद्युक्तमित्याचार्यशैलीय"मित्युक्तवन्तः ॥

तत्तु यथा गौडपादाचार्याः सांख्यकारिकाभाष्ये प्रतिविषयाध्यवसाय इति कारिकाव्याख्यानावसरे "आप्ता आचार्या ब्रह्मादयः" । एवं वाचस्पतिमिश्रा अपि न्यायकणिकायामुत्तरकणिकायां "अत एव चित्तवृत्तिं तामिमामाचक्षते विकल्परूपामाचार्याः "शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यो विकल्प" इति वदन्तः ।" अत्राचार्यत्वेन शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्यो विकल्प इति(१)सूत्रकृतः शास्त्रत्रयप्रणेतु(२)र्महर्षेः पतञ्जलेर्ग्रहणमित्यादिवद्बोध्यम् ॥

यत्तु चित्सुखेन स्वकीयग्रन्थे "न च प्रशस्तपादभाष्यं मनुवचनं येन निर्गुणता गुणानां प्रामाणिकी स्या"दित्युक्तं न तेन तस्य ऋषित्वे व्याकोपः यतो वेदभाष्यकारादीनामपि माननी-

---

(१) पातञ्जलयोगसूत्रे १ पादे ९ सू० ॥

(२) शान्तिपाठे क्वचिन्महाभाष्यप्रदीपे ऽपि कैयटः ॥

"योगेन चित्तस्य पदेन वाचां
मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां
पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥"

यस्योदयनाचार्यस्य श्रीधराचार्यस्य च न्यायलीलावतीकारादेरपि मतानि तु तेन खण्डितान्येव "द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षण"मित्यादीनि महर्षेः कणादस्य सूत्राण्यपि खण्डितानीति । वयं त्वेवं ब्रूमो न हि चित्सुखवचनं मनुवचनं येन सर्वेषां मतखण्डनं प्रामाणिकं स्यादिति । अधिकं तु विस्तरभयान्न प्रपञ्चितमस्माभिरिति ॥

"सञ्ज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्" २, १, १८ । "आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः" ९, २, १३ । "अस्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषेस्तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यम्" १०, २, ९ । इत्यादिभिः काणादसूत्रैरिव "आश्रयग्राहकैरिन्द्रियैर्ग्रहणमित्येतदस्मदादीनां प्रत्यक्षम् । अस्मद्विशिष्टानां तु योगिनां युक्तानां योगजधर्मानुगृहीतेन मनसा" इत्यादिभाष्यस्थवाक्यैरपि प्रशस्तपादस्य महर्षित्वमनर्षित्वं वा प्रतिपादितं भवतीति सर्वपुस्तकेषु पाठसाम्याभावाद् व्याख्याकाराणामपि सर्वेषामिदानीमभिप्रायानवबोधात्तदुपसंहारे निवेदयिष्यामस्तदास्तां तावत् ॥

भाष्यव्याख्याकार उदयनाचार्यो ऽपि कस्मिन् देशे कस्मिन् काले चाविरासीदिति निश्चयो न भवति तत्र च बहवो विकल्पाः सन्ति ॥

तत्र देशविकल्पे मिथिलादेशे आर्षग्रन्थानां मैथिलग्रन्थानां वा पठनपाठनप्रचारस्य व्याख्यादिनिर्माणसम्प्रदायस्य वा तस्मिन् काले सद्भावेन वर्द्धमानोपाध्यायाश्चाचार्यग्रन्थान् नियमतो व्याख्यातवन्त इति स मैथिलः । वाचस्पतिमिश्रादयस्तु शाङ्करभाष्यादिग्रन्थान् व्याख्यातवन्तस्तत्कर्तृषु केचिदवताराः केचिच्चातिप्राचीनत्वान्महाजनैः परिगृहीतवाक्यत्वादृषिकल्पा

इति केचित् । तद्वंशजानां वङ्गदेशे वारेन्द्रश्रेण्या(१)मद्यापि विद्यमानत्वाद्वङ्गदेशीय इत्यपरे । उदयनाचार्याणामुदयकर(२) नाम्ना प्रसिद्ध्या प्रवादेन च दाक्षिणात्य इत्यन्ये ॥

कालविकल्पे तु "इदमुदयकरेण न्यायलोकागमानां व्यतिकृतिमवधूय व्यञ्जित वर्त्म मुक्ते"रित्याचार्येणात्मतत्त्वविवेके उक्तत्वादुदयकर उद्योतकरो भारद्वाजगोत्रज उदयनाचार्यश्चैक एव पुरुषः(३) एवं सति सुबन्धुकविकृतवासवदत्ताख्यायिका-

---

(१) वङ्गदेशीया ब्राह्मणा श्रेणित्रये स्थिता वैदिकश्रेण्या राढीयश्रेण्या वारेन्द्रश्रेण्या चेति । एतेषामितिहासश्च विस्तरभयान्नोक्तोऽत्रास्माभिरिति ॥

(२) ये त्वीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रकारा श्रीसोमानन्दनाथशिष्या उत्पलदेवा ॥

"जनस्यायत्नसिद्ध्यर्थमुदयाकरसूनुना ।
ईश्वरप्रत्यभिज्ञेयमुत्पलेनोपपादिता ॥" इत्युक्तवन्त

अपि चेश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यामुत्पलदेवप्रशिष्या लक्ष्मणगुप्तशिष्याः ४११५ तमे कलिवर्षे वर्तमाना अभिनवगुप्ताचार्या ॥

"श्रीत्रैयम्बकसद्वंशमध्यमुक्तामयस्थिते ।
श्रीसोमानन्दनाथस्य विज्ञानप्रतिबिम्बकम् ॥
अनुत्तरानन्यसाक्षिपुमर्थोपायमभ्यधात ।
ईश्वरप्रत्याभिज्ञाख्य य. शास्त्र यत् सुनिर्मलम् ॥
तत्प्रशिष्य करोम्येतां तत्सूत्रविवृान लघुम् ।
बुद्ध्वाऽभिनवगुप्तोऽह श्रीमल्लक्ष्मणगुप्तत ॥"

इत्युक्तवन्तस्ते तु परात्रिंशिकातत्त्वविवरणतन्त्रालोकविवेकादिग्रन्थेभ्य. काश्मीरदेशीया इत्यवगम्यन्ते ॥

(३) उदयनाचार्यास्तु किरणावल्यां "दु खसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्याचार्या " । "तथा चाचार्या समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थ" इत्यादीन्युद्योतकराणां वचनानि न्यायवार्तिकस्थानि लिखितानीति सोऽन्यः । यदि च महर्षिणा वेदव्यासेन ब्रह्मसूत्रे "इति बादरायण." वात्स्यायनीयकामसूत्रे च १ अधिकरणे २ अध्याये "इति वात्स्यायन" इत्याद्युक्तमिव इदमपीति चेदत्र तादृशसङ्गतेरभावान्न तथोपपत्तिरिति ॥

यां "न्यायस्थितिमिवोद्योतकरस्वरूपा"मिति लेखनाद् वर्षाणां द्वादशशत्याः पूर्वं तदाविर्भावो जातः । न्यायनिबन्धग्रन्थापरपर्यायो न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिग्रन्थस्तु तेनैव कृत इत्येके । कश्चिदभिनवोदयनाचार्यो दक्षिणदेशे वङ्गदेशे वा जातस्तेन कृत इत्यपरे ॥

अन्ये तु शङ्कराचार्यादर्वाचीनो माधवाचार्याच्च प्राचीन उदयनाचार्यः । यतो ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यभामतीव्याख्याकर्तुर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाप्रणेतुर्वाचस्पतिमिश्रान्न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिकृत उदयनाचार्यस्यार्वाचीनत्वं ततश्च सर्वदर्शनसंग्रहकर्तुर्माधवाचार्यस्यार्वाचीनत्वमित्याहुः ॥

अस्माभिस्त्वेवमनुमीयते । तत्र भगवान् रुद्रावतारः (१) शङ्कराचार्यो विक्रमादित्यराज्याभिषेकसमयादतीते पञ्चचत्वा-

---

शङ्करमिश्रास्तु न्यायत्रिसूत्र्युपस्कारे "अकारि महतस्तस्य भारद्वाजेन वार्तिक"मिति वचनादुद्द्योतकरश्च परमर्षिभारद्वाज इत्याहुः । भरद्वाजगोत्रज उद्द्योतकराचार्य इत्यपि केचित् । विस्तरस्तु उद्द्योतकरप्रणीतन्यायसूत्रवार्तिकस्य भूमिकायां वक्ष्यते ॥

(१) शङ्कराचार्यश्च रुद्रावतार इति आनन्दगिरिकृते माधवीये च शङ्करविजयग्रन्थे लिखितमस्ति तथोक्तं कूर्मपुराणे त्रिंशत्तमेऽध्याये ॥

"कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः ।
तदेव साधयेन्नृणां देवतानां च दैवतम् ॥ ३२ ॥
करिष्यत्यवतारं स्वं शङ्करो नीललोहितः ।
श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥ ३३ ॥
उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसञ्ज्ञितम् ।
सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान् वेदनिदर्शनात् ॥ ३४ ॥
ये तं प्रीता निषेवन्ते येन केनोपचारतः ।
विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति ते परमं पदम् ॥ ३५ ॥" इति ॥

त्रिंशदधिकाष्टशतीमिते ८४५ वर्षे (१) केरलदेशे कालपीग्रामे आविरभूत् । ततस्तच्छिष्यः प्रशिष्यो वा शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्य-भामतीव्याख्याप्रणेता षड्दर्शनटीकाकृद् वाचस्पतिमिश्रः (२)

---

(१) "निधिनागेभवह्न्यब्दे विभवे मासि माधवे ।
शुक्ले तिथौ दशम्यां तु शङ्करार्योदयः स्मृतः ॥"

इति सम्प्रदायविद आहुः ॥

निधिनागेभवह्न्यब्दे ३८८९ नवाशीत्युत्तराष्टशत्यधिकत्रिसहस्रीमिते वर्षे कलियुगस्येति शेषः ॥

तथैव शङ्करमन्दारसौरभे नीलकण्ठभट्टा अपि ॥

"प्रासूत तिष्यशरदामभियातवत्या-
मेकादशाधिकशतोनचतुःसहस्र्याम् ॥" इति ॥

तिष्यशरदां कलियुगवर्षाणामित्यर्थः । एवमन्यान्यपि प्रमाणान्युपलभ्यन्ते ॥

(२) वाचस्पतिमिश्रः * पूर्वजन्मनि भाष्यकारप्रधानशिष्यः पद्मपादाचार्योऽपरस्मिंस्तु जन्मनि वाचस्पतिरिति शङ्करविजये १३ सर्गे माधवाचार्याः । मार्तण्डतिलकस्वामिनः शिष्य इत्येके ॥

"मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन् वयम् ।
विश्ववन्द्यान् नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥"

इति भामतीस्थपद्यं तु

"आदित्यस्य सदा पूजां तिलकस्वामिनस्तथा ।
महागणपतेश्चैव कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥"

इति स्मृतिमूलकमिति तद्व्याख्यातारः ॥

बृहस्पतेरवतार इत्यन्ये ॥

का-

---

* विवादरत्नाकरे ठक्कुरश्रीचण्डेश्वरः ॥

"कल्पद्रुमे चाप्यथ पारिजाते हलायुधे वाप्यथ वा प्रकाशे ।
यत् सारमस्मादधिकं च यत्तद् दधाति रत्नाकर एक एव ॥
श्रीकृत्यदानव्यवहारशुद्धिपूजाविवादेषु तथा गृहस्थे ।
रत्नाकरा धर्मभुवो निबन्धाः कृतास्तुलापूरुषदेन सप्त ॥
रसगुणभुजचन्द्रैः १२३६ सम्मिते शाकवर्षे
सहसि धवलपक्षे वाग्वतीसिन्धुतीरे ।

ततश्चोदयनाचार्यः(१)। एवं सति श्री[illegible]राचार्येण न्यायकन्दली-
ग्रन्थस्त्र्यधिकदशोत्तरनवशतशाकाब्दे ९१३ [विक्रमाब्दे [illegible]]
रचितः स च ग्रन्थः किरणावलीमवलम्ब्यैव रचित इति [illegible]
विक्रमीयवर्षादुत्तरं १०४८ वर्षात्पूर्वं न्यायाचार्यत्वेन प्रसिद्धानां श्रीमदुदयनाचार्याणां मिथिलादेशे वङ्गदेशे वा स्थितिरासीदिति ॥

अत एव भगवता शङ्कराचार्येण नास्तिककण्टकारण्ये समुच्छिन्ने पुनश्चाङ्कुरिते तस्मिन्नुदयनाचार्येणैव सर्वतोभावेन मूलोच्छेदः कृत इति वृद्धोक्ता किंवदन्ती सङ्गच्छते। जैनग्रन्थेषु च दृश्यते उदयनाचार्यैः सह जैनानां विवादसूचनम् ॥

न्यायाचार्योदयनप्रणीतं ग्रन्थपञ्चकं मिथिलादेशे प्रसिद्धं तद्यथा। किरणावली। न्यायकुसुमाञ्जलिः। आत्मतत्त्वविवेको

---

(१) 'वाक्चेतसोर्मम तथा भव सावधाना
वाचस्पतेर्वचसि न स्खलतो यथैते ॥

इति न्यायाचार्यश्रीमदुदयनविरचितन्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ प्रथमाध्याये त्रिसूत्री समाप्ता" इत्युदयनाचार्याः ॥

अदित तुलितमुच्चैरात्मना स्वर्णराशि
निधिरखिलगुणानामुत्तमः सोमनाथः ॥"

दण्डविवेके वर्द्धमानश्च ॥

"श्रीविल्वपञ्चान्वयसम्भवेन श्रीमद्भवेशस्य तनूद्भवेन ।
श्रीवर्द्धमानेन विदेहभर्त्तुः कृते कृतो दण्डविधौ विवेकः ॥
कल्पतरुकामधेनू हलायुधं चापि धर्मकोशं च ।
स्मृतिसारकृत्यसागररत्नाकरपारिजातांश्च ॥" इत्यादि ॥

धर्मशास्त्रनिबन्धकृद्वाचस्पतिमिश्राश्च स्वकीयग्रन्थे द्वैतनिर्णयादावुक्तवर्द्धमानकृतग्रन्थानुदाहरन्तीति सोऽन्यो वाचस्पतिमिश्रः सोऽन्यो [illegible]श्चेति प्रतीयते ॥

बौद्धाधिकारो वा । न्यायपरिशिष्टम् । न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिश्च ॥

अपि च भगीरथेन(१)नैषधचरितटीकायां "श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं श्रीहीरः सुषुवे" इति श्लोकव्याख्याने श्रीहर्षपित्रा श्रीहीरेणोदयनाचार्यस्य विवादो जात इति सूचितम् । श्रीहर्षश्च खण्डनग्रन्थे आचार्यग्रन्थखण्डनमपि कृतवान् (२)वर्द्धमानोपाध्यायपित्रा श्रीगङ्गेशोपाध्यायेन च तत्त्वचिन्तामणावनुमानखण्डे "व्याघातो यदि शङ्कास्ती"तिकारिकामुद्भाव्य "इति खण्डनकारमतमप्यपास्त"मित्यभिहितमिति गङ्गेशात् पूर्वः श्रीहर्षः(३)तत्पूर्वः श्रीहर्षपितृसम-

---

(१) अथ भगीरथ. "श्रीकूर्माचलेन्द्रश्रीरुद्रचन्द्रगोत्रापत्यकल्पद्रुमसदृशराजर्षिवर्यश्रीमदुद्द्योतचन्द्रात्मजश्रीज्ञानचन्द्राश्रितपुरोहितसोमयाजिपण्डितवल्लभद्रगोत्रापत्यश्रीहर्षदेवात्मजावसथ्यभगीरथविरचितायां नैषधटीकाया" मिति लेखनात् पूर्वोक्तभगीरथठक्कुराद्भिन्नः ॥

(२) "शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥"

इति कुसुमाञ्जलौ तृतीयस्तवके उदयनाचार्यः ॥

"तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा ।
त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि ॥
व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ॥"

इति खण्डनग्रन्थे प्रथमपरिच्छेदे श्रीहर्षः । एवमन्यत्रापि ॥

(३) अथ श्रीहर्षश्च काव्यप्रकाशकारस्य मम्मटभट्टस्य शिष्यः सम्बन्धी वेति किंवदन्ती वृद्धेभ्यः श्रूयते । मम्मटभट्टश्च १०१५ तमशाकवर्षात् पूर्वमासीत् । तथाहि "विक्रमार्कसमयात् ११५० पञ्चाशदधिकैकादशशतीमिते संवत्सरे गुर्जरधराधिपो जयसिंहनामा बभूव । तदानीं श्रीपत्तनेऽधिवसतो देवसूरिनामकजैनाचार्यस्य शिष्यो माणिक्यनामा कश्चित् पण्डित आसीदिति मेरुतुङ्गाचार्यकृ-

मकालिक उदयनाचार्य इत्यवगम्यते । गङ्गेशश्च वाचस्पतिमिश्रादर्वाचीनो(१) ऽनुमीयते वर्षाणां समग्रत्या: पूर्वमासीत्(२) ॥

तप्रबन्धचिन्तामणिग्रन्थाल्लभ्यते । स च माणिक्यपण्डित स्वकृतायां काव्यप्रकाशग्रन्थस्य सङ्केताभिधटीकाया''मित्यादि यज्ञेश्वरभट्टैः प्रतिपादितमिति टीकाकारसमयात् पूर्वं मूलकारस्य स्थितिरवश्य स्वीकार्या । एव सति काश्मीराधिपतेर्यशस्करदेवस्य समये मम्मटभट्ट आसीत् स च नृपति. ४०६८ तमे कलिवर्षे (८८९ तमे शाकवर्षे) आसीदिति काश्मीरेतिहास समालोचयतां बाबूहरिश्चन्द्राणामुक्ति सङ्गच्छते । तथाहि अभिनवगुप्ताचार्यस्य भ्राता मनोरथगुप्तनामा तस्य नृपतेर्मन्त्री आसीत् ॥

"श्रीमान् यशस्करनृप सचिव समस्त-
धर्मस्थितिष्वकृत पूर्णमनोरथाख्यम् ।"

इति तन्त्रालोकविवेके जयरथ· ।

"भ्राता ममैव शिवशासनरूढचित्त
प्रेप्सु परात्मनि मनोरथगुप्तनामा" ।

इति परात्रिंशिकातत्त्वविवरणे ऽभिनवगुप्ताचार्या ॥

अपि च ।

"इति नवतितमे ऽस्मिन् वत्सरेऽन्त्ये युगांशे
तिथिशशिजलधिस्थे मार्गशीर्षावसाने ।"

इतीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्या तैरेवोक्तम् । युगांशे तिथिशशिजलधिस्थ इति ४११५ तमे कलिवर्षे इत्याशय ॥

(१) "अत एव प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमते ऽनुमातार इति वाचस्पति*वचनयोरविरोध" इति तत्त्वचिन्तामणावनुमानखण्डे पक्षताग्रन्थे गङ्गेशोपाध्याया. ॥

"सुप्त्वा व्यादृत्त इति व्यत्ययात् प्रयोग इति प्रेत्यभावपरीक्षायां वाचस्पतिमिश्रा " इति । "वाचस्पतिमिश्रास्तु तिलस्य विकारस्तैलमिति योगे बाधाभावा''दिति च द्रव्यकिरणावलीप्रकाशे वर्द्धमानोपाध्याया ॥

(२) यथा दक्षिणदेशे वीरबुक्कभूपालो यथा च पूर्वदेशे हेमाद्रि वैदिकमार्गप्रवर्तकस्तथैव वङ्गदेशे लक्ष्मणसेननृपतिर्बभूव यस्य सभापण्डितो हलायुधभट्ट

* तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशकारो ऽन्यो वाचस्पतिमिश्र इति वक्ष्यते ॥

उदयनाचार्यास्तु द्रव्यकिरणावल्यां चतुर्णां महाभूतानां सृष्टिसंहारविधिव्याख्याने "तथा च कार्यत्वादेव हीयेतेति संक्षेपः। विस्तरस्तु न्यायकुसुमाञ्जलावात्मतत्त्वविवेके चाध्यवसेय" इति, वाचस्पतिमिश्रोक्ता "लब्धरूप"मित्यादिकारिकामपि तत्रैवोक्तवन्तः। आत्मतत्त्वविवेके च "अत एवेति विशेषात्ताद्दृशस्य स्वत एवेति तात्पर्याचार्याः" अत्र तात्पर्याचार्या वाचस्पतिमिश्राः (१) ॥

आसीत तस्य नृपते त्रिशदधिकदशशतीमिते १०३० शालिवाहनवर्षे पञ्चदशाधिकपञ्चशतीमिते ५१५ सन् इति प्रसिद्धे महम्मदवर्षे सवत्सरप्रवृत्तिर्जातेति । तथोक्त गणकैर्देशभाषया ॥

"शाके सो सन जानब साई । रहित बाणशशिबाण जो होई ॥
जामन जमा रहै सो देखहु । शरशशिबाण हीनकार लेखहु ॥
बाकी रहै सो ल०स० प्रमान । गरुज्ञानीजन भाषाभान ॥
अरु चौंसट्एकादश दीजे । ल०स० सहित सवत् करिलीजे ॥"

अत्र लकारो लक्ष्मणसेनसूचक सकार सवत्सूचक. ॥

एव सति पक्षधरापरपर्यायश्रीजयदेवमिश्रकृततत्त्वचिन्तामण्यालोकपुस्तकस्य एकोनषष्ट्यधिकशततम ल० स० * लिखितस्योपलब्ध्या तत्पूर्वं तद्ग्रन्थकरण सुव्यक्त ततोऽपि प्राक् गङ्गेशवर्द्धमानयो स्थितिरिति सम्भाव्यत एव । अपि च पक्षधरमिश्रो गौराङ्गदेवगुरूणा वासुदेवसार्वभौमाणा सहाध्यायी इति किंवदन्ती सङ्गच्छते । गौराङ्गदेवश्च शाके मुनिव्योमयुगेन्दुगण्ये जात इति वक्ष्यते ॥

(१) वाचस्पतिमिश्रकृतन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामपि "इत्याचार्यश्रीमिश्रश्री-

---

* मिथिलादेशीयेषु वङ्गदेशीयेषु च प्राचीनपुस्तकेषु पुस्तकलेखनसमयपरिचायकत्वेन लक्ष्मणसेनीयसवत्सरोऽप्युपलभ्यते यथा किरणावल्या उक्तचतुर्थपुस्तकान्ते ॥

रसवसुहरनेत्रे चैत्रिके शुक्लपक्षे
प्रतिपदि बुधवारे वत्सरे लाक्ष्मणे च ।
विबुधबुधविनोदं कारयन्ता सुपुस्ती-
मलिखदमलपाणिः श्रीरुचिः श्रीसमेताम् ॥

किन्तु वाचस्पतिमिश्रादर्वाचीनः प्राचीनो वेति विवादग्रस्तम् । तथाहि वाचस्पतिमिश्रास्तु शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्यायां भामत्याम् ।

"यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वबिन्दुभिः ।
यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ।
समचैषं महत्पुण्यं तत्फलं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ।" इत्युक्तवन्तः ॥

न्यायकणिकाग्रन्थे तु "अस्ति चेहापि शिशिरतरसम्भूतजडिममन्थरतरकायकाण्डस्यानुमितवह्निभावनाभियोग इति न हेतुभेद इति प्रतिबन्धसिद्धि"रित्यादि ततश्च "इत्यवदातं परिशिष्टग्रन्थव्याख्यानसमये वक्ष्यामस्तदास्तां तावदि"त्युक्तवन्तः । अत्र परिशिष्टग्रन्थ उदयनाचार्यप्रणीत इत्येके । मीमांसापरिशिष्टमपि वर्तत इत्यन्ये । अस्यैव ग्रन्थस्य परिशिष्टांशस्य व्याख्यानसमय इत्यपरे ॥

पण्डितश्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलितसांख्यतत्त्वकौमुदीविज्ञापने निरूपितवाचस्पतिमिश्रकृतखण्डनोद्धारेण (१) वाचस्पतेः पूर्वं श्रीहर्षः । किन्तु "मुग्धायाः पुत्रप्रार्थनमिति वाचस्पतिरुपालम्भमवादी"दिति खण्डनग्रन्थे व्याप्तिखण्डनप्रकरणे उक्तत्वादपि च शङ्करमिश्रेण खण्डनग्रन्थस्था "अन्यस्य, लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित्तादृगेव निषिध्यते" इति का-

---

वाचस्पतिविरचितायाः"मित्यादि लिखितमस्ति तत्ताडपत्रपुस्तके लिपिकाल. ल० स० ४१७ इति लिखित । एतदनुसारेण १४४७ शाकाब्दे लिखित पुस्तकम् ॥

(१) वाचस्पतिमिश्रविरचित एकः खण्डनोद्धारग्रन्थो मयाप्यवलोकितः स च तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशकृद्वाचस्पतिमिश्रकृत इवाभाति ॥

रिका(१) "ग्रन्थ इति । प्रमाणटीकायां वाचस्पतिमिश्र इत्यर्थ" इति व्याख्याता । एतस्मादपि श्रीहर्षात् पूर्वो वाचस्पतिः । उक्तनैषधटीकया श्रीहर्षपित्रा श्रीहीरेणोदयनाचार्यस्य समानकालिकत्वं खण्डनग्रन्थेन च श्रीहर्षात् पूर्वं उदयनाचार्यः । तात्पर्यपरिशुद्धिग्रन्थेनात्मतत्त्वविवेकेन चोदयनाचार्यात् पूर्वो वाचस्पतिमिश्रः । एवं सति तत्तद्ग्रन्थावलोकनेन च नास्त्यत्र वाचस्पतिमिश्रोदयनाचार्यश्रीहर्षाणां (२) द्वैविध्यकल्पनावकाश इति सर्वेषां समानसमयत्वेनैव प्राचीनार्वाचीनत्वव्यवस्थोपपत्तिरिति ॥

किरणावलीप्रकाशकारी न्यायाद्यनेकशास्त्रपारावारपारदृश्वा वर्द्धमानोपाध्यायस्तु मिथिलादेशे दरभङ्गामण्डलान्तर्गत- "करिजन"ग्रामे जातस्तत्त्वचिन्तामणिकृद्गङ्गेशोपाध्यायात्मजः (३) अनेन च गौतमसूत्रतत्त्वचिन्तामणिप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः

(१) विद्वद्वरपण्डितश्रीराममिश्रशास्त्रिभि कारिकेय तट्टीकायां प्रदर्शिता ॥

(२) यश्च रत्नावल्यां "श्रीहर्षो निपुणः कवि. परिषद्प्येषा गुणग्राहिणी लोके हारि च वत्सराजचरित"मित्युक्त्या प्रतिपादित स च श्रीहर्षो वत्सराजोदयनश्चान्य एव ॥

(३) न्यायाम्भोजपतङ्गाय मीमांसापारदर्शिने ।
गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रे ऽत्र भवते नमः ॥

इति कुसुमाञ्जलिप्रकाशे ॥

यस्तर्कतन्त्रशतपत्रसहस्ररश्मिरित्यादि किरणावलीप्रकाशे च वर्द्धमानोपाध्यायाः । परन्तु तत्त्वचिन्तामणौ "गङ्गेशस्तनुते मितेन वचसे"त्यादि लिखितमस्ति ॥

अस्य गणरत्नमहोदधिकारस्य च तत्तद्ग्रन्थेषु वर्द्धमाननाम्नैव प्रसिद्धत्वापि समयैक्यासम्भवाद् गुरोर्नामभेदाच्च गणरत्नमहोदधिकारो ऽन्य· स्वकीयग्रन्थे जैनेषु गौरव प्रदर्शयन् जैन इति प्रतीयते स च वर्द्धमानसूरिर्गोविन्दसूरिशिष्य इति तद्वृत्तौ स्वयमेव लिखितवान ॥ अपि च

"सप्तनवत्यधिकेष्वेकादशसु शतेष्वतीतेषु ।

व्याख्याता: किरणावल्याख्या उक्ता आचार्यग्रन्था अपि सर्वे व्याख्याता इति ॥

किरणावलीप्रकाशग्रन्थस्य प्रकाशिकाख्यव्याख्याकारो भगीरथठकुरो मेघठकुरापरनामधेयो (१) मैथिल: । अयं च पक्षधरमिश्राणां शिष्य इति किंवदन्ती "विंशाब्दे जयदेवपण्डितकवे"रित्याद्युक्तमधस्तात् (२) । अनेन च वर्द्धमानोपाध्यायनिर्मिता: सर्वे प्रकाशग्रन्था व्याख्याता इत्यनुमीयते । उपलभ्यन्ते च कुसुमाञ्जलिप्रकाशप्रकाशिका न्यायलीलावतीप्रकाशप्रकाशिका इत्यादयो ग्रन्था: ॥

गुणप्रकाशविवृतिकारो रघुनाथशिरोमणि(३)र्वङ्गदेशे नवद्वीपग्रामे जात: वासुदेवसार्वभौमाणां शिष्य: वासुदेवसार्वभौमश्च पक्षधरमिश्राणां सहाध्यायी सार्वभौमे चाध्ययननिवृत्त्या स्वदेशं गते तच्छिष्ये रघुनाथशिरोमणावपि पक्षधरमिश्राच्चाध्येतु समायाते कदाचित् सामान्यलक्षणाया: खण्डने कृते पक्षधरमिश्र: प्रोवाच ॥

"वक्षोजपानकृत् काण संशये जाग्रति स्फुटे ।
सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मादपलप्यते ॥"

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहित ॥" इति ॥

(१) भगीरथमहादेवौ सहोदरभ्रातरौ मेघठाकुरथेघठाकुर इति प्रसिद्धौ तत्तद्ग्रन्थेऽपि "भाव मेघ सम्यगाविष्करोतीत्यादि" लिखितवन्तौ । इदानीं गुणकिरणावलीप्रकाशस्यापि भगीरथकृता गुणप्रकाशिकाख्या व्याख्या प्राप्ता सा च श्लोकानां चतु सहस्र्यात्मिका ॥

(२) अन्ये तु जयदेवपण्डितकवेविंशाब्दे जात इति व्याख्यातवन्त: ॥

(३) इदानीं तत्कृता द्रव्यप्रकाशविवृतिरप्युपलब्धा सा च श्लोकानां सप्तशत्यात्मिका विषमपदटिप्पणीस्वरूपास्ति ॥

वासुदेवसार्वभौमाणां चत्वारः शिष्याः । गौराङ्गदेवः । रघुनाथः । रघुनन्दनः । कृष्णानन्दश्च । तत्र गौराङ्गस्तु भगवतो विष्णोरवतार इति केचित् । संसारे विरक्तो भगवद्भक्त इति चान्ये वर्णयन्ति (१) । रघुनाथशिरोमणिर्नैयायिको रघुनन्दनभट्टा-

---

(१) शाके मुनिव्योमयुगेन्दुगण्ये
पुण्ये तिथौ फाल्गुनपौर्णमास्याम् ।
त्रैलोक्यभाग्योदयपुण्यकीर्ति-
र्देव शचीनन्दन आविरासीत् ।

गौराङ्गदेवस्य जन्माहादिविषये प्रमाणभूतमिदं पद्यं नवद्वीपस्थपण्डितशिरोमणिश्रीव्रजनाथविद्यारत्नमहाशयेभ्य प्राप्तम् । अत्र युगशब्दो द्वित्वबोधकश्चतुष्ट्वबोधको वेति निश्चयो न भवति । द्वित्वबोधकत्वे शककाल. १२०७ चतुष्ट्वबोधकत्वे तु शककाल १४०७ सम्भवति । अनुमीयते द्वित्वबोधक एव तथाहि प्रगल्भमिश्रकृतखण्डनोद्धारस्यैक पुस्तक १५७१ तमे विक्रमीये वर्षे (१४३६ तमे शाकवर्षे) लिखित वाराणस्यामुपलब्धमिति तत्पूर्व प्रगल्भमिश्राणा "श्रीमच्छङ्करवर्द्धमानरचितोपायान विलोक्यापि च" इत्युक्तवता स्थितिरभ्युपेया तत्पूर्व "कणादभवनाथाभ्या"*मित्युक्तवता शङ्करमिश्राणा स्थितिस्तत्पूर्वमवयवग्रन्थव्याख्यातॄणां मथुरानाथान्तेवासिना कणादानां स्थितिस्तत्पूर्वं दीधितव्या-

---

* यदि चात्र सूत्रकारस्य महर्षे कणादस्य ग्रहण भवेत्तदेतन्नोपपद्यते परन्त्वत्र मूलं मृग्यम् । तदा चतुष्ट्वबोधकत्वे ऽप्युपपत्तिर्भवितुमर्हति । तथाहि रघुनाथशिरोमणेर्गुरूणां वासुदेवसार्वभौमाणां सहाध्यायी पक्षधरमिश्र इत्युक्तमधस्तात् । "अधीत्य रुचिदत्तेन जयदेवाज्जगद्गुरो"रिति पक्षधरमिश्रस्य शिष्यो रुचिदत्त. यदि चोक्त किरणावल्याश्चतुर्थ ताडपत्त्रपुस्तकमनेनैव लिखित यदि चोक्तप्रगल्भमिश्राणामेव लक्षणानि रघुनाथशिरोमणिना दूषितौ व्यापकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणे प्रदर्शितानि यदि च खण्डनग्रन्थटीका दीधितिकारेणैव रघुनाथेन रचिता यस्या शङ्करमिश्राणां मतोपन्यास इति । परन्तु आलोकग्रन्थस्य वर्षाणां षडशत्या पूर्व लिखितस्योक्तपुस्तकस्य का गतिरिति रुचिदत्तप्रगल्भरघुनाथानां द्वैविध्य कल्पनीयम् ॥

इदानी शङ्करमिश्रकृत. कणादरहस्यग्रन्थो ऽप्युपलब्ध. स च ग्रन्थो भाष्याभिप्रायबोधको वार्तिकलक्षणाक्रान्तः ॥

चार्यस्तु धर्मशास्त्री कृष्णानन्दवागीशश्च मन्त्रशास्त्री जातः । एवं तत्तच्छास्त्रे निबन्धकाराश्च ते बभूवुरिति किंवदन्ती ॥

रघुनाथशिरोमणिश्च दीधितिकार इति प्रसिद्ध आत्मतत्त्वविवेकतत्त्वचिन्तामणिप्रभृतीन् बहून् ग्रन्थान् व्याख्यातवान् ॥

गुणप्रकाशविवृतिरहस्यकारो दिगन्तविश्रान्तकीर्तिर्मथुरानाथतर्कवागीशो ऽपि वङ्गदेशीयो दीधितिकारस्य शिष्य इति किंवदन्ती । अनेन चात्मतत्त्वविवेकतत्त्वचिन्तामणिप्रभृतयो मूलग्रन्था रघुनाथशिरोमणिकृता अपि सर्वे ग्रन्था व्याख्याता इति ॥

गुणप्रकाशविवृतिभावप्रकाशिकाकारो रुद्रभट्टाचार्योऽपि (१) वङ्गदेशीय एव विद्यानिवासभट्टाचार्यात्मज. । अनुमीयते विश्वनाथन्यायपञ्चाननानां सहोदरः । अनेन च मथुरानाथवद् बहवो ग्रन्था व्याख्याता इति ॥

अतः परमुपलभ्यमाने विशेषवृत्तान्ते समाप्ते चास्य ग्रन्थस्य मुद्रणे ऽन्ते मुद्रणीयोपसंहारे तत् प्रदर्शयिष्यामि ॥

रव्याकाराणां मथुरानाथतर्कवागीशानां स्थितिस्तत्पूर्वं दीधितिकाराणां रघुनाथतार्किकशिरोमणीनां स्थिति रघुनाथशिरोमणिश्च गौराङ्गदेवसमानकालिक इत्येतत्सर्वं द्वित्वबोधकत्व एवोपपद्यते । चतुष्टबोधकत्वे तु दीधितिकारत खण्डनोद्धारपुस्तकान्त २०. वर्षाभ्यन्तरे नैव सम्भवति । यत्तु प्रतिपादितमवस्तात् १२३६ तमशाकवर्षात् पर धर्मशास्त्रनिबन्धकर्तुर्वाचस्पतिमिश्रस्य स्थितिरासीदिति तत्कृतनिबन्धान् रघुनन्दनभट्टाचार्यो कथ स्वनिबन्धेषूदाहृतवन्त इति चेत्, तस्य समानकालिकत्वेप्युपपत्तिर्भवितुमर्हतीति ॥

(१) रामेश्वरभट्टाचार्यात्मजो रुद्रभट्टाचार्यश्चान्य एव यथोक्त रौद्र्यां सिद्धान्तमुक्तावलीव्याख्यायाम् ॥

तातं श्रीरामधीरेश धीर श्रीमधुसूदनम् ।
नत्वा रुद्रेण सिद्धान्तमुक्तावली वितन्यते ? ॥

एवंरूपेण मुद्रणारम्भो जातः। अस्मिन् ग्रन्थे मुद्रादोषात् सीसकाक्षरदोषात् प्रमादाद्दृष्टिदोषाद्वा सञ्जाताशुद्धयो महद्भिर्दयालुभिर्विद्वद्भिः संशोधनीयाः चन्तव्याः कृपया मह्यं प्रदर्शनीयाश्च यतः शुद्धिपत्रे तासां समावेशो भवेदिति प्रार्थय इति शम् ॥

वाराणस्याम्
नं० १८३ गोवर्द्धनसरायाख्यग्रामे
संवत्सरे १८४१
श्रावणकृष्ण १ बुधवासरे

विन्ध्येश्वरीप्रसादशर्मा
द्विवेदोपाख्यः

साङ्केतिकचिह्नविवरणम् ।

कि० प्र० व०............किरणावलीप्रकाशे वर्द्धमानोपाध्यायाः ।

कि० प्र० व्या० भ०......किरणावलीप्रकाशव्याख्यायां प्रकाशिकायां भगीरथठक्कुरः ।

कि० प्र० वि० र०......किरणावलीप्रकाशविवृतौ रघुनाथशिरोमणिः ।

गु० प्र० वि० र० म०...गुणकिरणावलीप्रकाशविवृतिरहस्ये मथुरानाथः ।

गु० प्र० वि० भा० रु०...गुणकिरणावलीप्रकाशविवृतिभावप्रकाशिकायां रुद्रभट्टाचार्यः ।

कि० भा० प०............किरणावलीभास्करे पद्मनाभमिश्रः ।

पा० १ पु०............पाठः प्रथमपुस्तके ।

पा० १ । २ पु०.........पाठः प्रथमद्वितीयपुस्तकयोः ।

पा० १ । २ । ३ । पु०...पाठः प्रथमद्वितीयतृतीयपुस्तकेषु ।

एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ यतो ऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥ तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥ धर्मविशेषप्रसूताद् (१) द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां (२) साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥ ४ ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥ रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥ उत्क्षेपणमवक्षेपण (३) माकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥ सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥ द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ ९ ॥ द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥ कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥ न द्रव्यं कार्यं कारणं च बधति ॥ १२ ॥ उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥ कार्य-

---

(१) धर्मविशेषसूताद्—पाठः ३ पुस्तके ।

(२) पदार्थानामिति नास्ति २ पु० ।

(३) मपक्षेपण—पा० २ पु० ।

विरोधि कर्म ॥ १४ ॥ क्रियागुणवत समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ १५ ॥ द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारण (१) मनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥ एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागे (२) ष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥ द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं (३) सामान्यम् ॥ १८ ॥ तथा (४) गुणः ॥ १९ ॥ संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥ न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥ व्यतिरेकात् (५) ॥ २२ ॥ द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥ गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥ द्वित्वप्रभृतयः सङ्ख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥ २५ ॥ असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥ २६ ॥ संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥ रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥ गुरुत्वप्रयत्नसयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥ संयोगविभागाश्च (६) कर्मणाम् ॥ ३० ॥ कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

---

(१) द्रव्याश्रयो ऽगुणवान् सयोगविभागयोर्न कारण—पा० २ पु० ।

(२) सयोगविभागयो.—पा० ३ पु० ।

(३) द्रव्ये कारणे—पा० २ पु० ।

(४) यथा—पा० २ पु० ।

(५) न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥ व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥ इति सूत्रद्वयमेकत्रैव "न द्रव्याणां व्यतिरेकादि"त्याकारेण लिखित २ पुस्तके ।

(६) सयोगविभागवेगाश्च—पा० २ पु० ।

कारणाभावात् (१) कार्याभावः ॥ १ ॥ न तु कार्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥ सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ ३ ॥ भावो ऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥ द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ ५ ॥ अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥ सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥ द्रव्यगुणकर्मभ्यो ऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥ गुणकर्मसु च (२) भावान्न कर्म न गुणः ॥ ९ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥ अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥ तथा गुणेषु भावाद्गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥ कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥ सदिति लिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भावः ॥ १७ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥ रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः (३) ॥ २ ॥ तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥ स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥ त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥ सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ६ ॥

---

(१) च इत्यधिकम् २ पु० ।

(२) च इति नास्ति २ पु० ।

(३) च इत्यधिकम् २ पु० ।

त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥ विषाणी ककुद्मान् प्रान्तेबालधिः सास्नावान् इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥ स्पर्शश्च वायोः (१) ॥ ९ ॥ न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ १० ॥ अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥ क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥ अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्व(२)लिङ्गम् ॥ १४ ॥ वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ १५ ॥ सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ १६ ॥ तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥ सञ्ज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां (३) लिङ्गम् ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् सञ्ज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥ निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् (४) ॥ २० ॥ तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥ कारणान्तरानुक्लृप्तिवैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥ संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥ कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥ कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च (५) शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥ परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः ॥ २६ ॥ परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य ॥ २७ ॥ द्रव्यत्वनित्यत्वे

(१) वायोरिति नास्ति २ पु० ।
(२) नानात्वे—पा० २ पु० ।
(३) विशेषाणा—पा० २ पु० ।
(४) आकाशलिङ्गम्—पा० २ पु० ।
(५) च इति नास्ति—२ पु० ।

वायुना (१) व्याख्याते ॥ २८ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ २९ ॥ शब्द लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च (२) ॥ ३० ॥ तदनुविधानादेकपृथक्त्वं चेति ॥ ३१ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो (३) वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥ व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥ एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥ तेजस (४) उष्णता ॥ ४ ॥ अप्सु शीतता ॥ ५ ॥ अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ॥ ६ ॥ द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ ८ ॥ नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति ॥ ९ ॥ इत इदमिति यतस्तद्दिश्य लिङ्गम् ॥ १० ॥ द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ११ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ १२ ॥ कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥ आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची ॥ १४ ॥ तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च (५) ॥ १५ ॥ एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥ १६ ॥ सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशयः ॥ १७ ॥ दृष्टं च दृष्टवत्

(१) वायुर्व्याख्याते—पा० २ पु० ।

(२) ३० सूत्र नास्ति २ पु० ।

(३) गन्धाप्रादुर्भावो—पा० २ पु० ।

(४) तेजसि—पा० २ पु० ।

(५) उदीचीति च—पा० ३ पु० ।

॥ १८ ॥ यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च ॥ १९ ॥ विद्या ऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥ श्रोत्रग्रहणो यो ऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥ तुल्यजातीयेष्वर्थान्तर (१) भूतेषु विशेषस्य उभयथा दृष्टत्वात् ॥ २२ ॥ एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ २३ ॥ नापिकर्मा-ऽचाक्षुषत्वात् (२) ॥ २४ ॥ गुणस्य सतो ऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् ॥ २५ ॥ सतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥ नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥ अनित्यश्चायं कारणतः ॥ २८ ॥ न चासिद्धं विकारात् ॥ २९ ॥ अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥ संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च (३) शब्दनिष्पत्तिः ॥ ३१ ॥ लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥ द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥ ३३ ॥ प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥ सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ३५ ॥ सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥ ३६ ॥ संख्याभावः सामान्यतः ॥ ३७ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥ इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्यो ऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥ सो ऽनपदेशः ॥ ३ ॥ कारणाज्ज्ञानात् ॥ ४ ॥ कार्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥ अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥ अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥ अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः ॥ ८ ॥ संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिवि-

---

(१) ष्ववान्तर—पा० २ पु० ।

(२) प्रत्ययस्य इत्यधिकम् २ पु० ।

(३) संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च—पा० २ ।

रोधि च ॥ ९ ॥ कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥ विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥ भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥ भूतो भूतस्य ॥ १३ ॥ प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥ अप्रसिद्धो ऽनपदेशो ऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः ॥ १५ ॥ यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥ यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम् ॥ १७ ॥ आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥ १८ ॥ प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् ॥ १९ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावो ऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ॥ १ ॥ तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्यते ॥ २ ॥ प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम्(१) ॥ ३ ॥ प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥ ४ ॥ तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥ यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ ६ ॥ सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ ७ ॥ तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥ अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥ ९ ॥ यदि दृष्टमन्वक्षमहं (२)देवदत्तो ऽहं यज्ञदत्त इति ॥ १० ॥ दृष्टयात्मनि (३)लिङ्गे

---

(१) मन इत्यधिकम् २ पु० ।

(२) यद्दृष्टं प्रत्यक्षमह—पा० २ पु० ।

(३) दृष्टे आत्मनि—पा० २ पु० ।

एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः ॥ ११ ॥ देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥ सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥ अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥ १४ ॥ देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षो ऽहङ्कारः ॥ १५ ॥ सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥ न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं(१) विषयः ॥ १७ ॥ अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १८ ॥ सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥ १९ ॥ व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥ शास्त्रसामर्थ्याच्च(२) ॥ २१ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

सदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥ तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥ कारणभावात् कार्यभावः ॥ ३ ॥ अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ ४ ॥ अविद्या ॥ ५ ॥ महत्यनेकद्रव्यवत्त्वान् रूपाच्चोपलब्धिः ॥ ६ ॥ सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धिः ॥ ७ ॥ अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ८ ॥ तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १० ॥ सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे

(१) ज्ञापन—पा० २ पु० ।

(२) सामान्याच्च—पा० २ पु० ।

कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि (१) ॥ ११ ॥ अ-रूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १२ ॥ एतेन गुणत्वे भावे च सर्वे-न्द्रियं ज्ञानं (२) व्याख्यातम् ॥ १३ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

तत्पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषय-सञ्ज्ञकम् ॥ १ ॥ प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते ॥ २ ॥ गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्र्या-त्मकम् ॥ ३ ॥ अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥ तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं च ॥ ५ ॥ अनियतदिग्देशपूर्वक-त्वात् ॥ ६ ॥ धर्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥ समाख्याभावाच्च ॥ ८ ॥ सञ्ज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥ सन्त्ययोनिजाः ॥ १० ॥ वेद-लिङ्गाच्च ॥ ११ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १ ॥ तथा हस्त-संयोगाच्च मुषले कर्म ॥ २ ॥ अभिघातजे मुषलादौ क-र्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥ तथात्मसं-योगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥ अभिघातान्मुषलसंयोगाद्धस्ते कर्म ॥ ५ ॥ आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥ नोदनविशेषाभावान्नोर्द्ध्वं न ति-र्य्यग्गमनम् ॥ ८ ॥ प्रयत्न(३)विशेषान्नोदनविशेषः ॥ ९ ॥

---

(१) प्रत्यक्षाणीत्यधिक २ पु० ।

(२) सर्वेन्द्रियज्ञं—पा० २ पु० ।

(३) यत्र—पा० २ पु० ।

नोदनविशेषादुदसन(१)विशेषः ॥ १० ॥ हस्तकर्मणा दारककर्म (२) व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥ यत्नाभावे (३) प्रसुप्तस्य चलनम् ॥ १३ ॥ तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥ मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्ट(४)कारणम् ॥ १५ ॥ इषावयुगपत् संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ १६ ॥ नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरं च ॥ १७ ॥ संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

नोदनाभिघातात्(५) संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म ॥ १ ॥ तद्विशेषेणादृष्टकारितम् (६) ॥ २ ॥ अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥ द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥ नाड्यो वायुसंयोगा(७) दारोहणम् ॥ ५ ॥ नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥ अपां संघातो विलयनं (८) च तेज(९)संयोगात् ॥ ८ ॥

---

(१) पतन—पा० २ पु० ।
(२) बालककर्म—पा० २ पु० ।
(३) प्रयत्नाभावे—पा० २ पु० ।
(४) सूच्यभिसर्पणमित्यदृष्ट—पा० २ पु० ।
(५) नोदनादभिघातात्—पा० २ पु० ।
(६) दृष्टकारि—पा० २ पु० ।
(७) नाड्यवायुसंयोगा—पा० ३ पु० ।
(८) विलय—पा० २ पु० ।
(९) तैजस —पा० २ पु०

तत्र विस्फुर्जथु(१)र्लिङ्गम् ॥ ९ ॥ वैदिकं च ॥ १० ॥ अपां संयोगाद्विभागाच्च (२) स्तनयित्नोः ॥ ११ ॥ पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवन(३) मणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥ हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ॥ १५ ॥ तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः (४) स योगः ॥ १६ ॥ (५) अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥ १७ ॥ तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ॥ १८ ॥ द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः ॥ १९ ॥ तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ २० ॥ दिक्कालावाकाशं च क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियाणि ॥ २१ ॥ एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥ २२ ॥ निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यो निषिद्धः ॥ २३ ॥ कारणं त्वसमवायिनो गुणाः ॥ २४ ॥ गुणै(६)र्दिग व्याख्याता ॥ २५ ॥ कारणेन कालः ॥ २६ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

---

(१) तत्राविस्फूर्जथु—पा० ३ पु० ।

(२) संयोगविभागाच्च—पा० २ पु० ।

(३) तिर्यग्गमन—पा० ३ पु० ।

(४) सुखदु खाभाव —पा० २ पु० ।

(५) कार्यकर्मणात्मकर्म व्याख्यातमित्यधिकम् २ पु० ।

(६) गुणेन—पा० २ पु० ।

बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥ ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥ बुद्धिपूर्वो ददातिः ॥ ३ ॥ तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥ आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरे(१) ऽकारणत्वात् ॥ ५ ॥ तद्दुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥ दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥ तस्य समभिव्याहारतो दोषः ॥ ८ ॥ तददुष्टे न विद्यते ॥ ९ ॥ पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥ समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥ एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥ हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥ समे आत्मत्याग परत्यागो वा ॥ १५ ॥ विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥ १६ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय ॥ १ ॥ अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्चादृष्टाय(२) ॥ २ ॥ चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ ३ ॥ भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ ४ ॥ यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचि ॥ ५ ॥ अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥ अर्थान्तरं च ॥ ७ ॥ अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नियमाभावाद् विद्यते वा(३)ऽर्थान्तरत्वाद् य-

---

(१) आत्मान्तरेष्वकारण—पा० २ पु० ।

(२) अदृष्टार्थे—पा० २ पु० ।

(३) चा—पा० २ पु० ।

मस्य ॥ ८ ॥ असति चाभावात् ॥ ९ ॥ सुखाद्रागः ॥ १० ॥
तन्मयत्वाच्च ॥ ११ ॥ अदृष्टाच्च ॥ १२ ॥ जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥
इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्म(१)प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥ तत्संयो-
गोविभागः ॥ १५ ॥ आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥
इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम ॥

उक्ता गुणाः ॥ १ ॥ पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्या-
नित्यत्वादनित्याश्च ॥ २ ॥ एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥
अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात ॥ ४ ॥ अ-
नित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ ५ ॥ कारणगुणपूर्वकाः
पृथिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥ एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥ अणोर्मह-
तश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ ८ ॥ कारणबहु-
त्वाच्च ॥ ९ ॥ अतो विपरीतमणु ॥ १० ॥ अणु महदिति
तस्मिन् विशेषभावात् विशेषाभावाच्च ॥ ११ ॥ एककालत्वा-
त् ॥ १२ ॥ दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥ अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमह-
त्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥ १४ ॥ कर्मभिः कर्माणि गु-
णैश्च(२) गुणा व्याख्याताः ॥ १५ ॥ अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्म-
गुणाश्च व्याख्याताः ॥ १६ ॥ एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्या-
ते ॥ १७ ॥ अनित्येऽनित्यम् ॥ १८ ॥ नित्ये नित्यम् ॥ १९ ॥
नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥ अविद्या च(३) विद्यालिङ्गम्

(१) धर्माधर्मयो —पा० २ पु० ।
(२) चेति नास्ति २ पु० ।
(३) चेति नास्ति २ पु० ।

॥ २१ ॥ विभवा(१)न्महानाकाशस्तथा चात्मा ॥ २२ ॥ तदभावादणु मनः ॥ २३॥ गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २४ ॥ कारणे कालः ॥ २५ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥ १ ॥ तथा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥ एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावो ऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां(२) व्याख्यातः ॥ ३ ॥ निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते ॥ ४ ॥ भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥ एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥ कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥ एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥ ८ ॥ अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः(३) संयोगजश्च संयोगः ॥ ९ ॥ एतेन विभागो व्याख्यातः ॥ १० ॥ संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥ कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति ॥ १२ ॥ युतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते ॥ १३ ॥ गुणत्वात् ॥ १४ ॥ गुणोऽपि विभाव्यते ॥ १५ ॥ निष्क्रियत्वात् ॥१६॥ असति(४) नास्तीति च प्रयोगा-

---

(१) विभुत्वा—पा० २ पु० ।

(२) एकत्वैकपृथक्त्वयोर्नैकत्वैकपृथक्त्वभावो ऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां—पा० ३ पु० ।

(३) उभयकर्मजन्य —पा० २ पु० ।

(४) अस्मिन् —पा० २ पु० ।

त् ॥ १७ ॥ शब्दार्थावसम्बन्धौ(१) ॥ १८ ॥ संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषाच्च ॥ १९ ॥ सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥ एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां(२) सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरं च ॥ २१ ॥ कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च (३) ॥ २२ ॥ परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥ कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥ गुणैर्गुणाः (४) ॥ २५ ॥ इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ २६ ॥ द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ २७ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ २८ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥ तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥ ॥ २ ॥ ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ३ ॥ गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥ सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तत एव ज्ञानम् ॥ ॥ ५ ॥ सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥ द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥ ७ ॥ गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्गुणकर्मापेक्षं न विद्यते ॥ ८ ॥ समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते ॥ ९ ॥ द्रव्येष्व-

(१) शब्दार्थावसम्बद्धौ—पा० २ पु० ।
(२) एकदिक्कालाभ्यां—पा० २ । ३ पु० ।
(३) परत्वापरत्वे इत्यधिकम् २ पु० ।
(४) कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥ गुणैर्गुणा ॥ २५ ॥ इति सूत्रद्वयं नास्ति २ पु० ।

नितरेतरकारणाः ॥ १० ॥ कारणायौगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादिबुद्धीनां क्रमो न चेतुफलभावात् ॥ ११ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ १ ॥ दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥ अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ३ ॥ द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् (१) ॥ ४ ॥ भूयस्त्वाद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥ ५ ॥ तथापस्तेजोवायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ ६ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम ॥

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥ सदसत ॥ २ ॥ असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ ३ ॥ सच्चासत् ॥ ४ ॥ यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥ असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥ तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥ एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥ अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥ नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥ ॥ १० ॥ आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषा(२)दात्मप्रत्यक्षम् ॥ ११ ॥ तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम्(३) ॥ १२ ॥

---

(१) प्रतिषिद्धमिति शेष —पा० ३ पु० ।

(२) सन्निकर्षविशेषात—पा० ३ पु० ।

(३) प्रत्यक्षमिति नास्ति २ पु० ।

असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषां च ॥ १३ ॥ तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥ आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥ इति नवमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम् ॥ १ ॥ अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धश्चावयवाद्भवति ॥ २ ॥ एतेन शाब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करण(१)मित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥ अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥ आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥ तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥ स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥ धर्माच्च ॥ ९ ॥ इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ १० ॥ तद्दुष्टज्ञानम् ॥ ११ ॥ अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥ आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥ इति नवमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः ॥ १ ॥ संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ २ ॥ तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥ अभूदित्यपि ॥ ४ ॥ सति च कार्यादर्शनात् ॥ ५ ॥ एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ एकदेश इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि तद्विशेषस्तद्विशेष-

---

(१) करणमिति नास्ति २ पु० ।

भ्यः ॥ ७ ॥ इति दशमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् ॥ १ ॥ संयोगाद्वा ॥ २ ॥ कारणे समवायात् कर्माणि ॥ ३ ॥ तथा रूपे कारणैकार्थसमवायाच्च ॥ ४ ॥ कारणासमवायात् संयोगः पटस्य ॥ ५ ॥ कारणकारणसमवायाच्च ॥ ६ ॥ संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिकम् ॥ ७ ॥ दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय ॥ ८ ॥ (१) तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति(२) ॥ ९ ॥ इति दशमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

इति भगवत्कणादमहर्षिप्रणीतानि वैशेषिकसूत्राणि समाप्तानि ॥

---

(१) अस्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषे इत्यधिकम् २ पु० ।

(२) तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति—पा० २ पु० ।

वैशेषिकदर्शनस्य

प्रशस्तपादविरचितभाष्यम्

किरणावलीटीकासहितम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

विद्यासन्ध्योदयोद्रेकादविद्यारजनीक्षये ।
यदुदेति नमस्तस्मै कस्मैचिद्विश्वतस्त्विषे(१) ॥ १ ॥

श्रीमत्कैलासचन्द्राख्यान गुरून् बुधशिरोमणीन् ।
नत्वा वैशेषिके तन्त्रे वृत्तिं सङ्कलयाम्यहम् ॥ १ ॥

(१) कर्तव्यविघ्नविघातक रविनमस्कारं निबध्नाति । विद्येति । यदिति सामान्यतोऽपि कर्तृनिर्देशे विद्याविद्ययो सन्ध्यारजनीभ्यां निरूपणाद्रविरुदेता लभ्यते । विद्येव या पूर्वसन्ध्या तदुदयोद्रेकादुत्पत्त्याधिक्यादाविद्येव या रजनी तत्क्षये सति यदुदेति उदयगिरिशिखरमधिरोहति । सन्ध्या च न रात्रेर्भागविशेष. । निरस्तैतद्द्वीपवर्तिरविरश्मिजालस्य कालविशेषस्य रात्रित्वात् । सन्ध्यायां चात्र द्वीपे कतिपयतत्सत्त्वात् । अत एव रात्रिसन्ध्ययोर्धर्मशास्त्रे पृथगभिधानम् । यद्वा* ल्यप्लोपे पञ्चमी सप्तमी च निमित्ततायां तथा च विद्याहेतुर्या सन्ध्या तदुदयोद्रेकं प्राप्याविद्याहेतुर्या रजनी तत्क्षयार्थं यदुदेति तस्मै विश्वतो विश्वस्मात् त्विट् दीप्तिर्यस्य तथाभूताय कस्मैचिद्गिराशिण्याशक्यानिर्वचनतत्त्वगुणगारिम्ने नमः । यद्वा एच्छाद्वसाध्यमोक्षहेतुतत्त्वज्ञानविषयाय आत्मन एवाय नमस्कारः । विद्या आत्मसाक्षात्कारः सैव तत्त्वप्रकाशकत्वात्सन्ध्या तदुदयोद्रेकाद् दृढतरसंस्कारजननादविद्या आत्मनि मिथ्याज्ञानं सैव तज्ज्ञानविरोधित्वाद्रागजनकत्वाद्वा रजनी तस्याः क्षये सति यदात्मस्वरूपमुदेति मोक्षरूपप्रयोजनभाग् भवति त-

---

* ननु निरस्तरविकत्वमेककालस्य रात्रित्वं लाघवात् अतः सन्ध्यापि रात्रिरेव धर्मशास्त्रे पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन दोषातिशयप्रतिपादनार्थमित्यस्वरसादाह यद्वेति । इति किरणावलीप्रकाशव्याख्यायां द्रव्यप्रकाशिकायां भगीरथठक्कुर. ।

यतो द्रव्यं गुणाः कर्म तथा जातिः परापरा ।
विशेषाः समवायो वा तमीश्वरमुपास्महे(१) ॥ २ ॥
अर्थानां प्रविवेचनाय जगतामन्तस्तमःशान्तये
सन्मार्गस्य विलोकनाय गतये लोकस्य यात्रार्थिनः ।
तत्तत्तामसभूतभीतय(२) इमां विद्यावतां प्रीतये
व्यातेने(३) किरणावलीमुदयनः सत्तर्कतेजोमयीम् ॥ ३ ॥

स्मै कस्मैचित् सर्वोत्कृष्टाय विश्वतास्तिवषे योगजधर्मसाचिव्याद्विश्वविषयकज्ञाना-य नम इति किरणावलीप्रकाशे वर्द्धमानोपाध्यायाः ॥

(१) एतच्छास्त्रप्रतिपाद्यपदार्थोद्देशं कुर्वन्नेव नमस्कारवद्रूपान्तरेणापि भगवदुपासनमिष्टसाधनमिति दर्शयति ।

यत इति । उत्पत्तिज्ञप्तिहेतुत्वं नित्यानित्ययोर्यथायोगम् अत्र द्रव्याणां बहुत्वेप्यात्मनः प्राधान्यख्यापनाय द्रव्यमित्येकवचनम् । तद्विषयाणां श्रवणादिप्रतिपत्तीनां बहुत्वं गुणा इति बहुवचनेन व्यज्यते । परा व्यापिका । अपरा व्याप्या । वाशब्दः समुच्चये । यद्वा द्रव्यं हिरण्यादि गुणाः शास्त्रादयः कर्म हिताहितहेतुव्यापारः जातिः परा उत्कृष्टा ब्राह्मणत्वादिः अपरा अधमा चाण्डालत्वादि जातेरनिमित्तकत्वेपि तज्जातीयशरीरोत्पत्तिस्तद्धेतुका । विशेषातिशयरूपाः । समवायो मेलकः सदसद्भ्यां सह इत्येतत्सर्वं यत ईश्वराद्भवति स उपास्यः इति युक्तमिति । कि० प्र० व० ॥

(२) तत्तदिति । तेते तामसाः कुतर्काभ्यासजनिततमोगुणप्रधाना नास्तिकाः नक्तचराश्च भूताः प्राणिनस्तेषां भीतये भीत्यै । प्राचीननिबन्धाश्च सौगताद्युत्थापितकुहेतुसन्तमसाच्छादितास्तत्त्वज्ञानाय न पर्याप्ता इति तन्निरासाय । कि० प्र० व० ॥

(३) व्यातेने व्यातनोत् । आशंसायां भूतवच्चेत्याशंसायां लिडिति मतमयुक्तं तत्र भूतसामान्यप्रत्ययस्यैवातिदेशात् भूतविशेषविहितयोर्लङ्लिटोरनातिदेशात् तिङन्तप्रतिरूपकोयं निपातः । चक्रे सुबन्धुः सुजनैकबन्धुरितिवदिति केचित् । वस्तुतो णलुत्तमो वेति ज्ञापकात् कर्त्रपरोक्षेपि लिट् साधुः । ग्रन्थकरणरभसवशेन चित्तविक्षेपो वा ऋजुवस्तुनायमाचार्यस्य श्लोकः किन्त्वन्यस्येति समादधु । कि० प्र० व० ॥

प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः ।
पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥ १ ॥

अतिविरसमसारं मानवार्ताविहीनं
प्रविततबहुवेलप्रक्रियाजालदुःस्थम् ।
उदधिसममतन्त्रं तन्त्रमेतद्वदन्ति
प्रखलजडधियो ये ते ऽनुकम्प्यन्त एते ॥ ४ ॥

शास्त्रारम्भे सदाचारपरिप्राप्ततया कायवाङ्मनोभिः कृतं परापरगुरुनमस्कारं शिष्यान् शिक्षयितुमादौ निबध्नाति । प्रणम्येति । कर्तव्यापेक्षया पूर्वकालभावित्वात् प्रणामस्य क्त्वानिर्देशः । भक्तिश्रद्धातिशयलक्षणः प्रकर्षः(१) प्रशब्देन द्योत्यते । तथाभूता हि परमेश्वरनतिर्मङ्गलमावहति (२) । कृतमङ्गलेन चारब्धं कर्म निर्विघ्नं परिसमाप्यते प्रचीयते(३) च । आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य व्यभिचारो न दोषाय(४) । तस्य

---

(१) ननु नत्वेत्यनेनैव नमस्कारनिबन्धनात् प्रशब्दो व्यर्थ इत्यत आह । भक्तीति । आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिः । आराधना च गौरवितप्रीतिहेतुः क्रिया । वेदबोधितफलावश्यभावनिश्चयः श्रद्धा । यद्वा* भक्तिश्रद्धे ज्ञानत्वव्याप्यजातिविशेषौ । कि० प्र० व० ॥

(२) मङ्गलं भवति—पा० २ पु० ।

(३) प्रचयश्च प्रारिप्सितग्रन्थस्य गुरुणा शिष्याय दानस्याविच्छेदः । कि०प्र०व०॥

(४) आगमेति । दोषाय यो व्यभिचारो व्याप्यव्यभिचारः विनापि मङ्गलं नि-

---

* ननु प्रीतिजनकतावच्छेदकं फलावश्यम्भावावच्छेदकं च रूपं प्रतीतं न वा आद्ये तन्निश्चय एव प्रवर्तकः. तदेव च प्रकर्ष उपजीव्यत्वात् अन्त्ये कथमुक्तरूपनिश्चयो ऽप्रीत्यरुचेराह यद्वेति । भक्तिश्रद्धेति । भावप्रधानो निर्देशः । तेनादृष्टविशेषोपगृहीतमनःप्रयोज्यौ नमस्कारहेतुज्ञाननिष्ठजातिविशेषौ भक्तित्वश्रद्धात्वे क्रियातौल्येपि फलसत्त्वासत्त्वाभ्यां कल्प्येते इति भावः । कि० प्र० व्या० भ० ॥

कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यहेतुकत्वात् । साद्गुण्ये ऽपि विघ्नहेतूनां ब-लीयस्त्वात् । न चैवं सति किमनेनेति वाच्यं प्रचितस्यास्यैव ब-लवत्तरविघ्नवारणे ऽपि कारणत्वात् । नहि घनविमुक्तमुदकमे-कस्तृणस्तम्बो निवारयितुमसमर्थ इति तदर्थं नोपादीयते । स-जातीयप्रचयसम्बलितस्य विघ्नवारणे शक्तत्वात् । न च विघ्नहे-तुसद्भावनिश्चयाभावात् तद्वारणे कारणमनुपादेयम् । यतस्तत्स-न्देहे ऽपि तदुपादानस्य न्याय्यत्वात् । अन्यथानुपस्थितपरिप-न्थिभिः पार्थिवैर्द्विरदयूथपतयो नाद्रियेरन्निति । ईश्वरमित्य-नेनैव लब्धे जगद्धेतुत्वे हेतुमिति पुनर्विशेषणोपादानं प्रमाणसू-चनाय । कार्यं हि हेतुना विनात्मानमनाप्नुवद्धेतुमत्तया कर्ता-रमाक्षिपति ईश्वरपदसन्निधिप्रयुक्तो वा हेतुशब्दो विशिष्ट एव श्रेयः समधिगमनिमित्ते प्रवर्तते । प्रस्तुतशास्त्रहेतुत्वाद्वा हे-तुमित्याह । स्मर्यते हि यत् कणादो मुनिर्महेश्वरनियोग-प्रसादावधिगम्य शास्त्रं प्रणीतवांस्तेन तं हेतुं प्रणम्य मया संग्रहः प्रवक्ष्यत इत्यर्थः । अतः ईश्वरप्रणामादनु पश्चात् कणा-दनामानं मुनिं प्रणम्येत्यनुषज्यते । यद्यपि गुरुतमगुरुतरगुरु-क्रमेणैव प्रणामः क्रियत इति शिष्टाचारादेव लभ्यते तथापि शिष्यशिक्षायै क्रमो निबद्धो ऽन्विति । तथा च मुनिप्रणतेः प-श्चाद्भावे दर्शिते सन्निधिसिद्धमवधित्वमीश्वरप्रणामस्येत्यत इति मन्दप्रयोजनमित्यपि न वाच्यम् । श्रुतिप्राप्ते ऽर्थे प्रकरणादीना-

---

विघ्न समीहितसिद्धिरित्येवरूपः स इह नास्ति कुतः आगममूलत्वात् । अस्या-र्थस्य कार्यकारणभावस्य तथा चागमात् कार्यकारणभावे ऽवधृते यत्राप्यततो नम-स्कारादर्शनेपि निर्विघ्न समाप्तिर्दृश्यते तत्रापि तयैव लिङ्गेन जन्मान्तरीयो नम-स्कारो ऽनुमीयत इत्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्था-नां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः ॥

मनवकाशात् । अथवा यतः शुश्रूषवः श्रेयोर्थिनः श्रवणादिपटवोऽनसूयकाश्चान्तेवासिन उपसेदुरतो वक्ष्यत इत्यनेन सम्बध्यते । अन्यथारब्धरुदितं स्यादित्यपि शिष्यशिक्षायै । एवं हि शिक्षिते शिष्या अपि तथा कुर्युस्तथा चाविच्छिन्नसम्प्रदायवीर्यवत्तरं शास्त्रं स्यात् । येन विद्यैवाह । विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम । गोपायमाशे वधीष्टेऽहमस्मि । असूयकायाऽनृजवे जडाय न मां ब्रूया अवीर्यवती तथा स्यामिति । एतेन सौत्रमथतःपदं(१) व्याख्यातं स्यात् । पदार्थधर्मसंग्रह इति । पदार्था द्रव्यादयस्तेषां धर्माः साधर्म्यवैधर्म्यरूपास्त एव परस्परं विशेषणीभूतास्ते ऽनेन सङ्गृह्यन्ते । शास्त्रे नानास्थानेषु वितता एकत्र सङ्कलय्य कथ्यन्त इति संग्रहः । स प्रकृष्टो वक्ष्यते । प्रकरणशुद्धेः संग्रहपदेनैव दर्शितत्वात् । वैशद्यं लघुत्वं कृत्स्नत्वं च प्रकर्षः । सूत्रे षु वैशद्याभावात् । भाष्यस्य च विस्तरत्वात् । प्रकरणादीनां चैकदेशत्वात् । एतेनाभिधेयं दर्शितम् । न च तत्प्रतीतावपि प्रेक्षावान् प्रयोजनं विना प्रवर्तत इति तदाह महोदय इति । महानुदय उद्गम उद्बोधो ज्ञानमिति यावत् सोऽस्माद्भवतीति महोदयः संग्रह उक्तः ॥

ततः किं न ह्ययं पुरुषार्थः । के पदर्थाः के च तेषां धर्मा इत्यत आह । द्रव्येति । अत्र के पदार्था इत्यपेक्षायां पदार्था

---

(१) अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इति कणादसूत्रस्थम् ।

द्रव्यादयः षट् । के धर्मा इत्यत्र साधर्म्यवैधर्म्यरूपा अनुवृत्तव्यावृत्तरूपा इत्यर्थः । तेषामुद्बोधः कथं पुरुषार्थ इत्यत्र तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरिति । तत्त्वमनारोपितं रूपम् । तच्च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामेव विविच्यते । साक्षादपि हि दृश्यमाना अत्यन्ताऽसङ्कीर्णाः स्थाणवायो वक्रकोटरादिभिः पुरुषादिभ्यो विविच्यन्ते नान्यथा किं पुनरतीन्द्रिया मिथो मिश्रीभूता अत्यन्तसङ्कीर्णाः कालाकाशादयः शरीरेन्द्रियात्मादयो वेति । एतेन पदार्था एव प्रधानतयोद्दिष्टा वेदितव्याः । अभावस्तु स्वरूपवानपि पृथक् नोद्दिष्टः । प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् । न तु तुच्छत्वात् । उत्पत्तिविनाशचिन्तायां प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्वैधर्म्ये चेतरेतराभावात्यन्ताभावयोस्तत्र तत्र दर्शयिष्यमाणत्वादिति । तेन द्रव्यादीनां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वं प्रतिपादयन् सङ्ग्रहो निःश्रेयसं साधयति यतोऽतः प्रेक्षावतामुपादेय इति तात्पर्यम् । निःश्रेयसं पुनर्दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी । अत्र च वादिनामविवाद एव । न ह्यपवृक्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यत(१) इति कश्चिदभ्युपैति । केवलमात्मापि दुःखहेतुत्वान्निवर्तयितव्यः शरीरादिवदिति ये वदन्ति तेषां यद्यसौ नास्ति किं निवर्तयितव्यं अत्यन्तासतो नित्यनिवृत्तत्वात् । अथास्ति तथापि किं निवर्तनीयं नित्यत्वेन तन्निवृत्तेरशक्यत्वात् । अथ ज्ञानस्वभाव एवासौ निवर्तनीय इति मतं असुमतमेतत् । दग्धेन्धनानलवदुपशमो मोक्ष इति वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादतिरिक्ते आत्मनि प्रमाणं वक्तव्यमित्यवशिष्यते तद्वक्ष्यामः । सांख्यानामपि दुःख-

(१) दुःखमुत्पद्यत इति प्रकाशसम्मत पाठः ॥

निवृत्तिरपवर्ग इत्यत्र न विप्रतिपत्तिः । प्रकृत्याश्रयं(१) दुःखं न पुरुषाश्रयमिति विवादस्तन्मतमग्रे निराकरिष्यामः । ये त्वनुपप्लवां(२) चित्तसन्ततिमनन्तापवर्गमाहुस्तेप्युपप्लवस्य दुःखमयत्वात् तन्निवृत्तिमेवेच्छन्ति । न च चित्तसन्ततेरनन्तत्वं प्रामाणिकम् । निमित्तस्य शरीरादेरपाये नैमित्तिकस्य चित्तस्योत्पादयितुमशक्यत्वात् । उपप्लवावस्थायां तन्निमित्तमिति चेत् न अनुपप्लवस्यापि तत्साध्यत्वात् । न हि शरीरनिरपेक्षा तत्सिद्धिः सम्भवति । योगाभ्याससाध्यत्वात्तस्य । अन्यथा अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । शरीरादिनिवृत्तावनुपप्लवश्चित्तस्यानुपप्लुते च तस्मिन् शरीरादिनिवृत्तिरिति । अथ शरीरादिकमपि चित्तविलसितमात्रं न तु वास्तवमित्यभिप्रायः । तत्र वक्ष्यते । वेदान्तिनामपि(३) अविद्यायां निवृत्तायां केवलमात्मैवापवर्गे वर्त-

---

(१) प्रकृत्याश्रयमिति । यद्यपि भावाष्टकसम्पन्नतया महत एव दुःखमुपेयते सांख्यैः तथापि तन्मते कार्यकारणयोरभेदात् प्रकृत्याश्रयं दुःखमुक्तम् । एतस्य विवादस्य मोक्षाविषयत्वेऽपि यस्य दुःखनिवृत्तिस्तस्य मुक्तिरिति प्रकृतेरेव मोक्षो नात्मन इति मोक्षविषयत्वमस्यास्त्येवेति भावः । कि० प्र० व० ॥

(२) प्रवृत्तिविज्ञानोपादानमालयविज्ञानसन्तानः पूर्वपूर्वतज्जातीयज्ञानोपादेयः स एवैको मोक्षेनुवर्तत इति मतमुत्थाप्य निराकरोति । ये त्विति । उपप्लवः संसारः । उपप्लवेति । अनुपप्लवावस्थायां शरीरं विना पूर्वपूर्वालयविज्ञानेनैवोत्तरोत्तरं तदुत्पाद्यत इत्यर्थः । अनुपप्लवस्यापीति । उपप्लवध्वंसो वा अनुपप्लवः । अविद्यमान उपप्लवो यत्रेति चित्तविशेषो वा उभयत्रापि शरीरं कारणमित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(३) वेदान्तिनामिति । वस्तुतो ब्रह्माद्वैतसाक्षात्काराद्विद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवलमात्मापवर्गे वर्तत इत्येकदण्डिमतमप्युक्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकस्य ब्रह्मणो नित्यतया मुक्तसंसारिणोऽविशेषापातात् पुरुषप्रयत्नं विनापि तत्सत्त्वेन तस्यापुरुषार्थत्वात् । अविद्यानिवृत्तिमात्रस्य प्रयत्नसाध्यत्वेप्यपुरुषार्थत्वात् । कि० प्र० व० ॥

त इति मते न नो विवादः । (१) न पुत्रः पुत्राय प्रियो भवति आत्मने वै पुत्रः प्रियो(२) भवतीत्यादिश्रौतोपपत्तिबलात् सर्वस्यात्मौपाधिकं प्रियत्वं स्वभावतस्त्वात्मैव प्रियो भवतीति पुनरवगिष्यते तत्रापि वक्ष्यते । तौतातिता(३)स्त्वकार्यमपि ईश्वरज्ञानं शरीरमन्तरेणानिच्छन्तः कार्यमेव सुखज्ञानमपवर्गे ऽस्तीति वदन्तः त्रपा विरोधो भयमिति त्रयमपि त्यक्तवन्तः । एतेन पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं च मुक्तिरित्यप्यपास्तम् । न हि पारतन्त्र्यं स्वरूपतो हेयं अपि तु दुःखहेतुतया स्वातन्त्र्यमपि यदि दुःखतत्साधननिवृत्तिस्तदोमित्युच्यते । ऐश्वर्यं(४) चेत् कार्यतया तदपि साधनपरतन्त्रं क्षयि चेति दुःखाकरत्वाद्धेयमेवेति । तस्मादनिष्टनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति ॥

नन्वपुरुषार्थोऽयं सुखस्यापि(५) हानेरिति चेन्न । बहुतरदु·-

---

(१) नवारे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति—इत्यधिक ३ पु० ॥

न पुत्र इति । एषा श्रुतिः पुत्रस्यात्मसम्बन्धेन प्रियत्वं बोधयन्त्यात्मनः स्वाभाविकप्रियत्वं बोधयति । यदन्वये तु यत्प्रतीयते यद्विरहे तु यन्न प्रतीयते तत्तस्य स्वाभाविकमिति लोकसिद्धव्युत्पत्तेः । आनन्दं ब्रह्मणो रूपमित्येकवाक्यत्वात्मनः प्रियात्मकानन्दरूपत्वं प्रतीयते । न चात्मने इति तादर्थ्ये चतुर्थ्यनुपपत्तिः यूपाय दार्वित्यत्र दारुस्वरूपयूपार्थत्ववदुपपत्तेरित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(२) सर्वं प्रिय—पा० ३ पु० ॥

(३) दुःखसाधनशरीरनाशे नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भाट्टमतं निराकरोति । तौतातितास्त्विति । ईश्वरे शरीरं विना नित्यमपि न ज्ञानमित्यङ्गीकृत्य मुक्तस्य भोगायतनं विना भोग इत्यभ्युपगमात् त्रपा । कारणं विनापि कार्यमिति विरोधः । शरीरं विनापि ज्ञानसत्त्वेनानभिमतेश्वरसिद्धिप्रसक्त्या भयमित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(४) ऐश्वर्यमिति । अणिमाद्यष्टसिद्धिरित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(५) सुखस्यापीति । तुल्यायव्ययत्वाद् स्वाभावो ऽपि न पुरुषार्थ इत्यर्थः ।

खानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्धेयत्वात् । मधुविषसम्पृक्ता-न्नभोजनजन्यसुखवत् । तथापि दुःखोच्छित्तिरपुरुषार्थः(१) अनागतस्य निवर्तयितुमशक्यत्वात् वर्तमानस्य च पुरुषप्र-यत्नमन्तरेणैव विरोधिगुणान्तरोपनिपातनिवर्तनीयत्वादतीत-स्यातीतत्वादेवेति चेन्न । हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्रायश्चित्त-वत् । तथाहि मिथ्याज्ञानं सवासन(२) इह संसारमूलकारणं तच्च तत्त्वज्ञानेन विरोधिना निवर्त्यते । तन्निवृत्तौ रागाद्यपाये प्रवृत्तेरपायाज्जन्माद्यपायस्तथा च दुःखसन्तानोच्छेदः । तच्च त-त्त्वज्ञानं पुरुषप्रयत्नसाध्यमिति । किं पुनरत्र प्रमाणम् । दुःख-सन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्या-चार्याः । पार्थिवपरमाणुगतरूपादिसन्तानेनानैकान्तिकमिद-मिति चेन्न । सर्वात्मगतदुःखसन्ततिपक्षीकरणे फलतस्तस्यापि पक्षेऽन्तर्भावात् न हि सर्वमुक्तिपक्षे सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृ-ष्टस्याभावात् तदुत्पत्तौ बीजमस्ति । न च सर्वभोक्तॄणामपवृक्तौ तदुत्पत्तेः प्रयोजनमस्ति । न हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना क-स्यचिदुत्पत्तिरस्ति । सर्वमुक्तिरित्येव नेष्यत इति चेत्तर्हि य एव

बहुतरेति । ननु तथाप्यावश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वं सुखस्य निरुपाधीच्छावि-षयत्वात् अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तस्य काम्यत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वाविरो-धः । नैवम् । सुखमनुद्दिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनेन दुःखा-भावस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वात् । न हि दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुः-खाभावार्थं प्रवर्तन्ते वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वेन सुखस्यापुरुषार्थत्वापत्ते । अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिनः प्रवृत्तिप्रतिबन्धकं दुःखभीरूणां सुखाभिसूनां मोक्षेऽधिकारादिति भावः । कि० प्र० व० ॥

(१) अपुरुषार्थत्वं कृत्यसाध्यत्वम् । कि० प्र० व० ॥

(२) सवासनमिति । वासना तज्जन्यः संस्कारः । तच्चेति । सवासनं मि-थ्याज्ञानम् । कि० प्र० व० ॥

नापवृज्यते तस्यैव दुःखसन्तानेनानैकान्तिकमिदं किमुदाहरणान्तरगवेषणया एवमस्तु न चोदाहरणमादरणीयमिति चेन्नासिद्धेः । सिद्धौ वा संसार्येकस्वभावा एव केचिदात्मान इति स्थिते अहमेव यदि तथा स्यां तदा मम विपरीतप्रयोजनं पारिव्राजकमिति शङ्कया न कश्चित्तदर्थं ब्रह्मचर्यादिदुःखमनुभवेत् । अथ यदि सर्वदुःखसन्ततिनिवृत्तिर्भविष्यति(१) तर्हि इयता कालेन किं नाभूत् एकैकस्मिन् कल्पे यद्येकैकोप्यपवृज्येत् तथाप्युच्छिन्नः संसारः स्यात् कल्पानामनन्तत्वात् सत्यमनन्ता एव ह्यपवृक्ताः न तु सर्वे सम्प्रति संसारस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् नन्वेतदेव न स्यादित्युच्यत इति चेन्न । कालनियमे प्रमाणाभावात् न च सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तादृष्टानुपपत्तौ सर्वमुक्तेरनुत्पत्तिः अपवर्गस्य भोगतत्साधनेतरत्वात् न ह्यदृष्टनिवृत्तिरप्यदृष्टान्तरसाध्या एकस्याप्यनपवर्गप्रसङ्गादिति । स्यादेतत् । आदिमती (२)प्रदीपसन्ततिर्निवर्तते । दुःखसन्ततिस्त्वनादिरियमनुवर्तिष्यत इति चेन्न । मूलोच्छेदानुवृत्त्योः प्रयोजकत्वात् । मूलोच्छेदाद्धि सन्ततेरुच्छेदः मूलानुवृत्तौ चानुवृत्तिः । अन्यथा

(१) सर्वमुक्तिर्भविष्यति—पा० ४ पु० ॥

(२) आदिमतीति । तथा च तदव्यतिरेकमादाय केवलव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षत्वमादिमत्त्व चोपाधिरित्यर्थः । अनादिरिति । स्वाश्रयध्वसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिमात्रवृत्तिजातिमत्त्वमनादित्वम् * । कि० प्र० व० ॥

* नन्वनादित्व प्रागभावाप्रतियोगित्व दुःखसन्ततावसिद्धमत आह । अनादित्वमिति । येन रूपेणानादित्व तदिह स्वपदेन विवक्षित तदाश्रयस्य यो ध्वसस्तद्व्याप्यो य प्रागभावस्तत्प्रतियोगिमात्रवृत्तिजातिमत्त्वमित्यर्थ । कि० प्र० व्या० भ० ॥

अत्र भगीरथठक्कुरेण मात्रपदादीनां सार्थविशेषणत्व केचित्त्वित्यादिना बहु प्रपञ्चित परतु विस्तरभयान्न लिखितमस्माभिः ॥

तच्चेश्वरनोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेव ॥

त्वादिमत्त्वाविशेषे कालानियमो न स्यात् । काचित् प्रदीपसन्ततिः प्रहरमनुवर्त्तते काचिदहोरात्रमित्याद्यनियमो हि तैलादिमूलोच्छेदानियमप्रयुक्त इति । अशरीरं वावसन्तं(१) प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यागमाच्चायमर्थो ऽध्यवसेयः । स्यादेतत् । तत्त्वज्ञानं हि विरोधितया समूलं मिथ्याज्ञानमुन्मूलयन्निःश्रेयसहेतुः । न चोपपत्त्या शब्देन वा जनितमिदं परोक्षं तत्त्वज्ञानमपरोक्षं मिथ्याज्ञानं निवर्तयितुमुत्सहते दिङ्मोहादौ(२) तथानुपलब्धेः । अतो(३) ऽपरोक्षमव्युत्थायि(४) बलवत्तरं तत्त्वज्ञानं तन्निवर्त्तनसमर्थं तच्च(५) कुतो भविष्यतीत्यत आह । तच्चेति ॥

ईश्वरनोदना उपदेशो वेद इति यावत् । तेनाभिव्यक्तात् प्रतिपादिताद्धर्मात् । अयमर्थः । शास्त्रेण पदार्थान् विविच्य श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणोपदिष्टयोगविधिना दीर्घकालादरनैर-

---

(१) स्थापनाया विपक्षे बाधकमाह । अशरीरमिति । वावसन्तमिति यङ्लुकि तेन संसारावस्थायां क्षणमात्रमशरीरतया नान्यथासिद्धं । यद्वा वा एवार्थे तेनाशरीरमेव वसन्तमित्यर्थः । वावेति सम्बोधनम् । तेनाशरीरमेव सन्तं वर्तमानं वर्तमानकालस्य क्षणादधिकत्वे नोक्तदोषः । कि० प्र० व० ॥

(२) दिङ्मोहेति । सूर्योदयेन प्राचीमनुमायापि मुह्यन्तीत्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(३) ततो—पा० ३ पु० ॥

(४) अव्युत्थायीति । व्युत्थातुं भ्रमितुं शीलमस्येति व्युत्थायि भ्रान्तं न तथेत्यर्थः । बलवत्तरम् । बहुतरसंस्काराधायकं च शरीरादावात्मधीः प्रत्यक्षा परोक्षेण शब्दानुमानजन्येन ज्ञानेन निवर्तयितुमशक्येति तन्निवर्तनक्षमा शरीरभिन्नात्मधीरध्यक्षा स्यात् साधनशास्त्रादित्यर्थः । तत्त्वज्ञानमिति । शरीरादिभिन्नात्मभावनातः साक्षात्काररूपमित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(५) तत—पा० ३ पु० ॥

त्सर्यसेवितान्निवृत्तिलक्षणाद्धर्मादेव तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते यतो ऽपवृज्यते । न ह्युपपत्त्या विना विवेकः न च विवेचनाद्विना उपदेशमात्रेणाश्रद्धामलचालनं न च तेन विना शङ्काशूकस्य त्यागः न च तमन्तरेण निवर्तको धर्मः न च तेन विना दृढभूमिविभ्रमसमुन्मूलनसमर्थस्तत्त्वसाक्षात्कार इति । एतेन सत्त्वशुद्धिद्वारेणारादुपकारकं कर्म(१) सन्निपत्योपकारकं च ज्ञानमिति मन्तव्यम् । न तु तुल्यकक्षतया तत्समुच्चयः नापि ज्ञानेन धर्मो जन्यते विहितत्वादिति । धर्मस्यैव प्राधान्यम् । दृष्टद्वारेणोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात् । अन्यथा भेषजादिष्वपि तथा कल्पेरत । उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञानकर्मसमुच्चयः । काम्यनिषिद्धयोस्त्यागादेव समुच्चयानुपपत्तेः नापि असङ्कल्पितफलकाम्यकर्मसमुच्चयः चतुर्थाश्रमविरोधात्(२) यावन्नित्यनैमित्तिककर्मसमुच्चयस्यापि तत एवानुपपत्तेः । यत्याश्रमविहितेन कर्मणा ज्ञानसमुच्चय इत्यपि नास्ति तदभावेऽपि गृहस्थस्य ज्ञाने सति मुक्तेः । यतः स्मरन्ति ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति ॥

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठो ऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थो ऽपि विमुच्यत इति च ॥

न च साध्यस्यावैचित्र्ये साधनवैचित्र्यमुपपद्यते । न च स्वर्गवदपवर्गेऽपि प्रकारभेदः संभवति । तस्मात् तत्त्वज्ञानमेव

---

(१) ननु तत्त्वज्ञानवत्कर्मापि श्रुत्या बोधितमिति तत्कुतो नोद्दिष्टमित्यत आह । एतेनेति । सत्त्व आत्मा तस्य शुद्धिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्ति तद्द्वारा परम्परया कर्म मोक्षकारण तत्त्वज्ञान तु सान्निपत्य कर्मापेक्षया सन्निधायोपकारक कर्मानन्तर तदुत्पत्तेरिति । कि० प्र० व० ॥

(२) असङ्कल्पितफलकर्मसमुच्चये चतुर्थाश्रमाविरोधात—पा० ३ पु० ॥

अथ के द्रव्यादयः पदार्थाः किं च तेषां साधर्म्यं चेति ॥

निःश्रेयससाधनम् । कर्माणि त्वनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तत्त्वज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबन्धकाधर्मतिरोधानद्वारेण(१) प्रायश्चित्तवदुपयुज्यन्ते । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य त्वन्तरालभ्रष्टेः प्रारब्धकारीरीपरिमाप्तिवत् प्रारब्धाश्रमधर्मसमापनं लोकसंग्रहार्थमिति युक्तमुत्पश्यामः । एतेनाथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । यतो ऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः । तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति त्रिसूत्री व्याख्याता(२) । अन्यथा व्याख्याने हि यतो ऽभ्युदयेति प्रत्येकसमुदायाभ्यामुभयत्राप्यव्यापकं स्यात् । यतो(३) ऽभ्युदयसिद्धिः स धर्म इत्येतावतैव लक्षणे सिद्धे पारम्पर्येण निःश्रेयसेप्यस्य हेतुत्वं प्रतिपादयितु निःश्रेयसग्रहणमिति ॥

एवं प्रतिपन्नप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धो जिज्ञासुः पृच्छति(४) ।

---

(१) धर्मापनयद्वारेण—पा० ३ पु० ॥

(२) ननु यतो ऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति सूत्रे धर्मस्य मोक्षहेतुताबोधकत्वविरोध इत्यत आह । एतेनेति । सूत्रमप्यभ्युदयमात्रसाधकधर्मपरतयैव व्याख्येयमित्यर्थः । अभ्युदयो ऽत्र तत्त्वज्ञानम । तद्वचनादिति । तेनेश्वरेण वचनात प्रणयनादाम्नायस्य प्रामाण्यमित्यर्थः । अन्यथेति । यत्रैको धर्मो ऽभ्युदयसाधको ऽन्यश्च निःश्रेयससाधक इत्यर्थः । न चैकस्यैव धर्मस्योभयसाधकतायां नोक्तदोष । उक्तयुक्तेस्तत्त्वज्ञानोत्पादनेनैवान्यथोपपत्तौ धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वे मानाभावादिति भाव । कि० प्र० व० ॥

(३) तद्यतो—पा० २ । पु० ॥

(४) एवमिति । अभिधेय द्रव्यादि । प्रयोजन निःश्रेयसम् । सम्बन्धः तत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भाव । कि० प्र० व० ॥

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि सामान्यविशेषसंज्ञोक्तानि नवैव तद्व्यतिरेकेण संज्ञान्तरानभिधानात् ॥

अथेति । अथ (१) कानि द्रव्याणि कियन्ति(२) च के गुणाः कियन्तश्च कानि कर्माणि कियन्ति च किं सामान्य कतिविधं च के विशेषाः कः समवाय इत्यर्थः । किं च तेषामिति । सामान्यतो विशेषतश्च पदार्थानां द्रव्याणां गुणानां कर्मणामित्यादि नेयम् (३) । चकारो मिथः समुच्चये(४) । साधर्म्यवैधर्म्ययोरेष्वेवान्तर्भूतत्वात् पृथग्लक्षणार्थमपि न प्रश्नः(५) ॥

तत्रेति । तत्र तेषु द्रव्यादिषु वक्तव्येषु द्रव्याणि पृथिव्यादीनि । यद्यपि विभागस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरत्वादेव नवत्वं लब्ध तथापि स्फुटार्थं नवग्रहणम् । एवकारश्च विप्रति-

---

(१) अथेति नास्ति २ । ३ । पु० ॥

(२) अग्रे विभागस्यापि वचनात्तद्विषया जिज्ञासामाह । कियन्तीति । विशेषाणामानन्त्यात समवायस्यैकत्वात् तत्र न विभागे जिज्ञासा कि० प्र० व० ॥

(३) ज्ञेयम्—पा० १ पु० ॥

(४) अथ के द्रव्यादय पदार्था कि च तेषा वैधर्म्य चेति पाठो वर्द्धमानोपाध्यायसम्मत । चकारावेति । कि चेति चकार प्रश्नसमुच्चये वैधर्म्य चेति चकार साधर्म्यसमुच्चय इत्यर्थ इति व्याख्यानात् ॥

(५) ननु द्रव्यादीनां लक्षणात्मकस्य साधर्म्यादेर्लक्षण किन्न पृष्टमित्यत आह । साधर्म्येति । एष्वेव द्रव्यादिष्वेवेत्यर्थ । तथा च द्रव्यादे साधर्म्यादेश्च मिथो विशेषणविशेष्यभावाल्लक्ष्यलक्षणभाव इत्यर्थः । यद्वा ननु द्रव्यादीनां लक्षणप्रश्न कुतो नेत्यत आह । साधर्म्येति । एष्वेव लक्षणेष्वेव । तथा च साधर्म्यप्रश्ने न तत्प्रश्न इत्यर्थ । कि० प्र० व० ॥

पत्ति(१)निराकरणार्थः । सामान्यसंज्ञा द्रव्यमिति । विशेषसंज्ञा पृथिवीत्यादिका । तयोक्तानि सूत्रकृतेति शेषः । अवगतासभावस्य तस्योक्तेरागमत्वात् । अनवगतासभावस्यापि लोकप्रसिद्धार्थानुवादकत्वात् । लोके च तावतामेव सामान्यतो विशेषतश्च व्यवहारात् किं पुनरत्र प्रतिषिध्यते नवेवेति । न ह्यनवगतस्य प्रतिषेधः सम्भवति । उच्यते । द्रव्यस्य सतो नवबाह्यत्वं नवबाह्यस्य सतो द्रव्यत्वं वा तथा च प्रतिपन्नस्यैव प्रतिपन्ने प्रतिषेध इति न किंचिद्दुष्यति । अतः परं न शङ्का न चोत्तरम् । तथाहि (२) इदं द्रव्यमेभ्योऽधिकं स्यादिति वा इदमेभ्योऽधिकं द्रव्यं स्यादिति वा आशङ्केत प्रथमे आधिक्यं निराकरिष्यामो यथा सुवर्णस्य । द्वितीये द्रव्यत्वं निराकरिष्यामो यथा तमसः । अतः परं न शङ्का न चोत्तरम् । धर्मिण एव बुद्धावनारोहात् । यदि कथं चिद्बुद्धिमारोक्ष्यते तदास्माभिरप्युक्तेष्वेवान्तर्भावयिष्यते । अनन्तर्भावे वा द्रव्यत्वं तस्य निराकरिष्यत इत्यभिप्रायवानाह । तद्व्यतिरेकेण संज्ञान्तरानभिधानादिति सूत्रकृतेति शेषः । लोकेनेति वा । स्यादेतत् । अन्धकारस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः । न च सामान्यविशेषसमवायेष्वन्यतमत् तमः । तेषां व्यञ्जकवैचित्र्येऽपि व्यक्त्याश्रयसम्बन्धिनामुपलम्भमन्तरेणानुपलम्भनियमात् । उपलम्भे वा तत्त्वव्याघा-

(१) परविप्रतिपत्ति—पा० २ पु० ॥

(२) तथाहीति । इदं द्रव्यमिति पाठे एभ्यो नवभ्योऽधिकं तमोद्रव्यमिति योजना । इदमेभ्य इति । इदं द्रव्यं सुवर्णमेभ्यः पृथिव्यादिभ्योऽधिकं स्यादित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

तात् । न च (१) कर्म संयोगविभागयोरकारणत्वात् । न ह्य-न्धकारेण किंचित् कुतश्चिद् विभज्य केनचित् संयोज्यते । अ-तथाभूतस्य च तल्लक्षणानुपपत्तेरतत्वात् । न गुणः । द्रव्यासम-वायात् । द्रव्यासमवेतं ह्यसमवेतमेव स्याद्द्रव्यसमवेतं वा । उभयथापि गुणत्वव्याघातः । सामान्यवतः स्वतन्त्रस्य द्रव्यत्वा-पत्तेः । निःसामान्यस्य गुणलक्षणव्याघातात् । गुणकर्मणोर्नि-र्गुणतया गुणस्य तत्र समवायविरोधात् । द्रव्यासमवाय एवा-स्य कथमिति चेत् । इत्थम् । न दिक्कालमनसामयम् । तेषां विशेषगुणविरहात् । सामान्यगुणस्य चाश्रयसहोपलम्भनिय-मेन तदप्रत्यक्षतायामप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । नात्मनो बाह्यकरण-प्रत्यक्षत्वादिदन्तास्पदत्वाच्च । नापि नभोनभस्वतोश्चाक्षुषत्वा-त् । चाक्षुषता हि गुणानां रूपिद्रव्यसमवायेन व्याप्ता । तच्च रूपित्वं गगनपवनाभ्यां व्यावर्तमानं चाक्षुषगुणसम्बन्धमपि व्यावर्तयति । न तेजसः । प्रतीतौ तद्विरोधित्वात् शैत्यवत् । गु-णिनः स्वगुणप्रतीतिपरिपन्थित्वे गुणस्य नित्यमनुपलम्भप्रसङ्गा-त् । सत्याश्रये तेनैव प्रतिबन्धात् । असति गुणिनि गुणस्यास-त्त्वात् । तत्सहचरितगुणान्तरानुपलब्धेश्च । न तावच्छाया ते-जसो रूपमेव । तद्रूपस्य शुक्लभास्वरत्वनियमात् । न चेन्द्रनी-लप्रभावदाश्रयोपाधेरतथाभूतमिदमाभातीति साम्प्रतम् । शै-लभूतलस्फटिकपद्मरागाद्याश्रयरूपाननुविधानात् । तस्माद्गु-णान्तरमेवेदं तेजस इति वाच्यम् । तथा च तद्ग्रहे तदग्रहस्तद्वि-रह एव तद्ग्रहणमिति विपरीतमिति महत्यनुपपत्तिः । नापि

---

(१) न कर्मेति प्रकाशसम्मतः पाठः ॥

प्राय:पृथिव्योरालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात् । पार्थिवमेवेदमारोपितं रूपमित्यपि न समीचीनम् । बाह्यालोकसहकारिविरहे चक्षुषस्तदारोपे ऽप्यसामर्थ्यात् । तदेव हि धर्म्यन्तरे समारोप्यते पित्तपीतिमवत् । तत्रैव च नियतदेशे ऽनियतदेशत्वं नेदीयस्यणीयस्यपि(१) महत्त्ववत् । उभयथापि तत्प्रथनमन्तरेणानुपपत्तिरेव एकत्रारोप्यत्वादन्यत्रारोपविषयत्वात्तस्यैव । न चालोकमन्तरेण रूपग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्यमित्युक्तम् । न चारोप्यारोपविषयाप्रथने भ्रान्तिसम्भवः । न चोभयोरन्यतरस्मिन्नव्यापृतस्यैव चक्षुषो भ्रान्तिजनकत्वम् । न चायमचाक्षुषः प्रत्ययस्तदनुविधानस्यानन्यथा सिद्धत्वात् । स्वप्नविभ्रमवन्मानस एवायं न चाक्षुष इति नाशङ्कनीयम् । निमीलितनयनस्य गेहे स्त्यन्धकारो न वेति सन्देहानुपपत्तेः । तस्मात् क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्च(२) द्रव्यमेतत् । क्रियावत्त्वादेव नाकाशाद्यात्मकम्(३) । रूपवत्त्वादेव न मनोवायू । स्पर्शरहितत्वाच्च(४) न पृथिवी जलं तेजो वेति । इत्थमं द्रव्यमिति प्राप्तिस्तत् कथं नवैवेति । न । वस्तुतोऽस्य क्रियावत्त्वे रूपवत्त्वे वा ऽचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । आलोकसहकारिण एव चक्षुषस्तत्र सामर्थ्यावधारणादित्युक्तम्(५) । न चेदमद्रव्यं(६) रूपिद्रव्यं रूपवतो मूर्तिनान्तरीयकत्वेन निरव-

---

(१) नेदीयसीति । गोलकसन्निकृष्टाणुनि यथाधिकदेशत्वमारोप्यत इत्यर्थः । तत्प्रथन रूपसाक्षात्कार इत्यर्थ. । कि० प्र० व० ॥

(२) क्रियावत्त्वाद्रूपवत्त्वाच्च—पा० १ पु० ॥

(३) क्रियावत्त्वान्नाकाशाद्यात्मकम्—पा० २ पु० ॥

(४) स्पर्शविरहत्वाच्च—पा० १ पु० ॥

(५) सामर्थ्यावधारणेत्युक्तम्—पा० १ पु० ॥

(६) अद्रव्यमिति । न विद्यते द्रव्य समवायिकारणतया सम्बन्धि यस्य

यवस्य परमाणुतयातीन्द्रियत्वापत्तेः । नाप्यनेकद्रव्यं द्रव्यम् । स्पर्शरहितत्वद्रव्यत्वेनानारब्धत्वान्मनोवत् । न च रूपवत्तया स्पर्शोऽप्यनुमास्यते । तद्रहितस्यापि पुरुषार्थहेतुत्वादारब्धं वा स्यात् । प्रारब्धस्य चानुभवसिद्धत्वात् मनसो ऽनुपलभ्यमानधर्मस्य स्वयमनुपलभ्यमानस्य च वैयर्थ्यादेवारम्भानुपपत्तिरिति साम्प्रतम् । रूपवत्त्वस्य प्रागेवाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गेनापास्तत्वात् । प्रत्यक्षत्वस्य चानुभवसिद्धत्वादित्येतत्सर्वमभिसन्धाय भगवान्मुनिराह । द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद्भाभावस्तम इति । सोऽपि कथमालोकमन्तरेण प्रतियोगिस्मरणाधिकरणग्रहणविरहे विधिमुखेन च चाक्षुष इति चेत् । न । यद्ग्रहे हि यदपेक्षं चक्षुस्तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षते । एवं हि तदितरसामग्रीसाकल्यं स्यात् । तदालोकाभावेप्यालोकापेक्षा स्यात् । यद्यालोके तदपेक्षा स्यात् । न त्वेतदस्ति । प्रत्युत विरोध एव । तस्मिन् सति तदभाव एव न स्यात् किं तदपेक्षेण चक्षुषा गृह्येत । दिवा च प्रतियोगिनः प्रभामण्डलग्रहण एव प्रदेशान्तरे तदभावग्रह इति न किंचिदनुपपन्नम् । अन्यत्रापि न रात्रिमप्रति-

---

निरवयवमित्यर्थः । रूपवत इति । अस्य च चाक्षुषत्वादित्यर्थः । अनित्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । स्पर्शरहितेति । स्पर्शवत्तयारम्भकत्वेनानारब्धस्यास्पर्शवत्त्वानियमादित्यर्थः । न चेति । साम्प्रतमित्यग्रेतनेन सम्बन्धः । स्पर्शरहितस्यापि तमसः पुरुषार्थत्वहेतुत्वेनारब्धत्वसम्भवादप्रयोजकत्वम् । मनस्तु नारम्भकं तदारब्धस्य शरीरेन्द्रियहेतुत्वाभावेन वैयर्थ्यात् । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य नीरूपत्वस्योपाधित्वाच्च । अन्यथा रूपवत्त्वेनारम्भकत्वे नीरूपस्यानारब्धत्वाद्वायुरप्यनुद्भूतरूपा पृथिवी स्यात् । अत एव तमःपरमाणुर्न द्रव्यारम्भकः स्पर्शशून्यत्वान्मनोवदित्यपास्तं सिद्धसाधनाद्व्याघाताच्च । तस्माद्बीजकादृष्टाधीनमुद्भवत्त्वमिति तदभावान्न तमसि स्पर्शोद्भव इति भावः । कि० प्र० व० ॥

सन्धायान्धकारग्रहः । रात्रिज्ञानं च न दिवसमप्रतिसन्धाय निरस्तैतद्दीपवर्त्तिरविरश्मिजालः कालविशेषो ह्यत्र रात्रिरित्युच्यते । गिरिदरीविवरवर्त्तिनस्तु यदि योगिनो न ते तिमिरावलोकिनस्तिमिरदर्शिनश्चेन्नूनं स्मृतालोका इति । अधिकरणमपि दृष्टमनुमितं स्मृत वा । इहेदानीमन्धकार इति प्रत्ययात् । विधिमुखस्तु प्रत्ययो ऽसिद्धः । न हि नञो ऽप्रयोग इत्येव विधिः । प्रलयविनाशावसानादिषु व्यभिचारात् । नञर्थान्तर्भावेन वाक्यार्थे पदप्रयोग इति तु समं समाधानमन्यत्राभिनिवेशात् । गते. का गतिरिति चेत् । भ्रान्तिः । स्वाभाविक्याङ्गतावावरकद्रव्यानुविधानानुपपत्तेः । प्रभातुल्यत्वे तेज.प्रभाश्रयेषु रत्नविशेषेषु छाया दिवसे न स्यात् । छाययैव तदभिभवे बहलतमे तमसि तेषामालोको न स्यात् । आलोकान्तरेण वा तदभिभवे छायाया उद्भवो न स्यात् । तस्मादावरकद्रव्ये गच्छति यत्र यत्र तेजसोऽसन्निधिस्तत्र तत्र छायाग्रहणादन्यदेशतानिबन्धनो गतिभ्रम इति । कथं भावधर्माध्यारोपो ऽभाव इति चेत् । न किञ्चिदेतत् । सारूप्यतत्त्वाग्रहाविह तन्निबन्धन न त्वन्यत् । दृष्टश्च दुःखाभावे सुखाध्यारोपः । भारावतारे(१) सुखिनः संवृत्तास्म इति संयोगाभावे विभागाभिमान इत्यादि । एतेन नीलिमाध्यारोपो व्याख्यातः शुक्लभास्वरविरोधित्वसारूप्येण तदारोपोपपत्ते. । न चैवं रक्तत्वाद्यारोपप्रसङ्गोपि आरोपे सति निमित्तानुसरणात् । न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः । अदृष्टादिकं चात्र नियामकमध्यवसे-

(१) भारापगमे—पा० २ पु० ॥

गुणाः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चेति कण्ठोक्ताः सप्तदश ॥

यम् । स्मर्यमाणं चैतद्रूपमारोप्यते रजतत्ववन्न गृह्यमाणम् । अतो न सहकार्यपेक्षाचोद्यमाशङ्कनीयं धर्मिणि निरपेक्षत्वात् यद्येवमारोपितं रूपं न तमो भाभावस्तु तम इति विनिगमनायां को हेतुरिति चेत् । उच्यते । एषा तावदनुभवस्थितिः । तमो नीलं न तु नीलिमा तम इति । न चारोपितेन वास्तवेन वा नीलिम्ना तमोबुद्धिव्यपदेशौ समानार्थौ । सहप्रयोगानुपपत्तेः । नीलीद्रव्योपरक्तेषु वस्त्रचर्मादिषु तमोबुद्धिव्यपदेशप्रसङ्गाच्च । अवश्यभावी च भाभावानुभवो निरालम्बनस्य भ्रमस्यानुपपत्तेः । न च तमःप्रत्ययो बाध्यते । नीलप्रत्ययस्तु बाध्यत इहेति प्रत्ययवत् । तस्माद्यत्र गुणक्रियारोपस्तदन्धकार न तु नीलिमेति सुष्ठूक्तं नवैवेति ॥

गुणान् विभजते । गुणा इति । रूपादयः सप्तदश कण्ठोक्ताः (१) सूत्रकारेण । अभ्युपगमसिद्धान्तन्यायेनान्येपि सप्तसिद्धगुणभावाः तत्र तत्र तेषां व्युत्पादनात् अनभ्युपगमे व्युत्पादनविरोधात् तथा च विभागसूत्रं न्यूनम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः

---

(१) कण्ठोक्ता इति । असाधारणस्वशब्देनोक्ता इत्यर्थ. । कर्त्रपेक्षायामाह । सूत्रकारेणेति । अभ्युपगमेति । साक्षादसूत्रितत्वेपि समानतन्त्राभिहितत्वेनाभ्युपगम्यमानत्वादित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

चशब्दसमुच्चिताश्च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिगुणाः ॥

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चन(१)प्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि ॥

गमनग्रहणाद्भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यक्पतननमनोन्नमनादयो गमनविशेषा एव न तु जात्यन्तराणि (२) ॥

सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गुणा इति हि तत् । अत आह ॥

चशब्दसमुच्चिताः सप्तेति । अदृष्टशब्देन धर्माधर्मयोः संक्षेपेणाभिधानम् । न त्वदृष्टत्वं नाम सामान्यमस्ति । कार्यकारणलक्षणानां तद्व्यवस्थापकानामभावात् । तेन गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दा इत्युक्तं भवति । एवं कण्ठोक्त्या समुच्चयेन चैकतया चतुर्विंशतिर्गुणा व्यवहर्त्तव्याः तथाविधबुद्धिविषयतया सारूप्येण न तु संख्यायोगेन यथा चैतत् तथा गुणे वक्ष्यामः ॥

कर्माणि विभजते । उत्क्षेपणेति । अत्रापि पञ्चैवेति स्पष्टार्थम् । विभागवचनादेव पञ्चत्व(३)सिद्धेः ॥

आधिक्यमाशङ्क्याह । गमनग्रहणादिति । कर्मपदार्थे चैतद् व्युत्पादनीयम् ॥

---

(१) उत्क्षेपणावक्षेपणावकुञ्चन—पा० ४ पु० ॥

(२) गमनविशेषा न जात्यन्तराणि—पा० ४ पु० ॥

(३) पञ्चधासिद्धेः—पा० २ पु० ॥

सामान्यं द्विविधं परमपरं चेति । तच्चानुवृत्तिप्रत्ययकारणम् । तत्र परं सत्ता महाविषयत्वात् । सा चानुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव । द्रव्यत्वाद्यपरमल्पविषयत्वात् । तच्च व्यावृत्तेरपि हेतुत्वात् सामान्यं सद्विशेषाख्यामपि लभते (१) ॥

सामान्यं विभजते । सामान्यमिति । समानानां भावः (२) स्वाभाविको ऽनागन्तुको बहूनां धर्मः सामान्यमित्यर्थः । तथा च धर्मिणां बहुत्वे धर्मस्य चानागन्तुकत्वे विवक्षिते नित्यमेकमनेकवृत्तिसामान्यमिति लक्षणं सूचितम् । तत् द्विविधं द्वैविध्यं दर्शयति । परमपरं चेति । एकव्यक्तिसमावेशे सतीति चकारार्थः । नैकव्यक्तिकं सामान्यमस्तीति आकाशादौ वक्ष्यते । नान्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकमिति बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यादिपर्याये स्थिती । न मिथो व्यभिचारीति निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वादिजा-

---

(१) तच्च व्यावृत्तेर्हेतु सद्विशेषाख्यामपि लभते—पा॰ २ पु॰ ॥

(२) समानानां भाव उपाधिरपीत्यत उक्तं स्वाभाविक इति । सोऽपि यदि स्वभावमन्यस्तर्ह्यसिद्धि । स्वभावाश्रितश्चोपाधिरपीत्यत उक्तं अनागन्तुक इति । साक्षात्समवेत इत्यर्थः । नित्यमिति । एकमिति स्वरूपाभिधानमात्रं न तु लक्षणार्थमित्येके । एकं लक्षणमिति योज्यम । लक्षणान्तरं चासमवायित्वे सत्यनेकसमवेतत्वमित्यन्ये । अनेकवृत्तित्वमनेकाधारत्वं तच्चाभावसमवाययोरप्यस्तीत्यत उक्तमेकमसहायम् । अभावसमवाययोश्च प्रतियोगिसम्बन्धिनौ सहायावित्यपरे । अनेकवृत्तित्वं च स्वाश्रयान्योन्याभावसामानाधिकरण्यम् । असमाविष्टजात्योर्व्यावर्तनार्थमाह समावेशे सतीति । सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । यद्वा सामान्यं समाविष्टमसमाविष्टं चेत्येको विभागः । समाविष्टमपि परमपरं चेति विभक्तविभाग इत्यसमाविष्टजात्यपेक्षया समुच्चयार्थश्चकार इत्यर्थः । कि॰ प्र॰ व॰ ॥

तिसङ्करापत्तौ । न सामान्यादि(१) व्यक्तिकम् । अनवस्थाना-लक्षणव्याघातादसम्बन्धाच्चेति । तस्मात् परस्परपरिहारस्थि-तिविरुद्धम् । अविरुद्धं तु परापरभावस्थितीति नियमः । परं व्यापकमपरं व्याप्यमित्यर्थः । प्रमाणं सूचयति । अनुवृत्तिप्रत्य-यकारणमिति । यदि सामान्यं न स्याद् भिन्नेष्वनुगताकारः प्रत्ययो न स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणामपि सामान्यद्वारेणैवानुवृ-त्तिप्रत्ययहेतुत्वात् । परमुदाहरति । तत्र परं सत्तेति । सत्ता-सामान्यं परमिति व्यवहर्तव्यम् । कुतो महाविषयत्वात् । द्रव्यत्वादिभ्योऽधिकविषयत्वात् । एवमन्यत्रापि यद्यदपेक्षयाधि-कविषयं तत्तदपेक्षया परमिति व्यवहर्तव्यं यथा सत्तेत्यर्थः । सा च सत्तासामान्यमेव । न तु द्रव्यत्वादिवद्विशेषोपि कुतो-नुवृत्तेरेव हेतुत्वादिति । ननु सामान्यादिभ्यो व्यावर्तमानापि सत्ता यदि स्वाश्रयं ततो न व्यावर्तयेत् तर्हि द्रव्यत्वादिकम-पि न व्यावर्तयेदविशेषात् । न । सत्ताया व्यक्तिस्वरूपमात्र-व्यङ्ग्यतया व्यक्त्यैक्यनियमाभावात् । बाधकात्तु सामान्यादौ तत्त्यागः । सामान्यान्तरस्य हि संस्थानगुणविशेषकार्यकार-णादिव्यङ्ग्यतया तेषां च नियतत्वान्न सर्वत्राभिव्यक्तिः तर्हि वस्तुस्वरूपमेव सत्तास्तु । न च गोत्वाद्यभावेपि यदि गौर्गौ-रिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरूपतः स्यात् तदाश्वादावपि स्यादि-तिवत् यदि सत्तया विनापि सत्सदिति प्रत्ययानुवृत्तिः स्वरू-

---

(१) न सामान्यादीति । सामान्यादित्रिके जात्यनुपपत्तौ यथासङ्ख्यमनव-स्थानादि हेतुत्रयम् । लक्षणेति । विशेषस्य सामान्यवत्त्वे सामान्यवत्ताद्भिन्नत्वे सति समवेतत्वलक्षणव्याघात इत्यर्थः । असम्बन्धादिति । समवायस्य समवा-यान्तराभावादित्यर्थ. । कि० प्र० व० ॥

नित्यद्रव्यवृत्तयो ह्यन्त्याः विशेषाः। ते च खल्व-त्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वाद्विशेषा एव विशेषाः(१)॥

यतः स्यात्सर्वत्र स्यादित्यनिष्टापत्तिरिति वाच्यम्। तदनुवृत्तेस्त-द्भावेपीष्टत्वादिति । न । प्रत्ययानुवृत्तेर्निमित्तमन्तरेणानुप-पत्तेः। न च विशेषा एव तन्निमित्तम्। लक्षणमात्रं वा । सा-मान्योच्छेदप्रसङ्गात् । न हि विशेषान् लक्षणं वा विहाय क्व-चित्सामान्याभिव्यक्तिरस्ति । कथं तर्हि सामान्यादौ सत्सदिति प्रत्ययः। सत्तैकार्थसमवायात् । गुणादिषु संख्याप्रत्ययवत्। अ-भावे ऽपि तर्हि स्यादिति चेत्। न। तस्य सद्विरुद्धतयैव प्रतीते-रिति । द्रव्यत्वाद्यपरम्। सत्तापेक्षयाल्पविषयत्वात् । तश्चेति । चस्त्वर्थः । अपिः समुच्चये। अनुवृत्तेर्हेतुत्वादिति हेतुमनुकर्षति सत्तायामन्त्येषु विशेषेषु चैकैकनिमित्तवशादेकैका संज्ञा । इह तु निमित्तद्वयसमावेशात्संज्ञाद्वयसमावेश इत्यर्थः। एतद्व्युत्पा-दनप्रयोजनं साधर्म्यादौ भविष्यतीति॥

विशेषानाह । नित्येति । विशेषा इति बहुवचनेनानन्त्यं विवक्षितं के ते ऽन्त्या अन्ते ऽवसाने भवन्ति सन्तीति यावत्। येभ्यो ऽपरे विशेषा न सन्तीत्यर्थः। सामान्यरूपेभ्यो हि विशे-षेभ्यो ऽपरे गुणादयो विशेषाः सन्ति एभ्यस्तु नापरे किं त्वेष्वेव वैशिष्ट्यं समाप्यते। क्व ते वर्तन्त इत्यत उक्तं नित्येति। अयम-र्थः। अनित्यद्रव्येषु तावदाश्रयादिभिरेव विशिष्टबुद्धिरुपपन्नेति ततोऽधिकेषु विशेषेषु प्रमाणाभावः। नित्येषु तु द्रव्येष्वाश्रय-

---

(१) ते च खल्वितरव्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषा एव—पा० ४ पु० ॥

अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इह प्रत्ययहेतुः स समवायः ॥

स्थितेषु समानजातीयेषु समानगुणकर्मसु च भवितव्यं व्यावर्तकेन धर्मेण व्यावृत्तत्वात् । न चैवं गुणादिष्वपि तत्कल्पनावकाशः आश्रयविशेषेणैव तद्व्यावृत्त्युपपत्तेरिति प्रमाणसूचनम् । तथा च वक्ष्यते । ननु तथापि सामान्यान्येव कानिचित्तथा भविष्यन्ति गुणा वा किं पदार्थान्तरकल्पनयेत्यत आह । ते चेति । चस्त्वर्थः । अयमर्थः । ते पुनर्यद्येकैकव्यक्तिवृत्तयः कथं सामान्यरूपाः अनेकव्यक्तिवृत्तित्वे च कथमत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवः गुणा अपि भवन्तः सामान्यवन्तः स्युस्तथाप्यत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वं व्याहन्येत । अतो निःसामान्यास्तथा च गुणत्वव्याघातः तस्मादन्यव्यपदेशादत्यन्तव्यावृत्तबुद्धेरेव हेतुत्वाद्विशेषा एव विशेषा नान्यत्रान्तर्भूता इति । एतेन एकद्रव्याः (१) स्वरूपसन्त इति लक्षणं सूचितमिति । एवं च निःसामान्यत्वेपि विशेषोऽयं विशेषोऽयमित्यनुगतव्यवहार उपाधेर्लक्षणं चोपाधिरध्यवसेय इति ॥

समवायस्यैकत्वाद्विभागो नास्तीति लक्षणमाह । अयुतसिद्धानामिति । अयुताः (२) प्राप्ताश्च ते सिद्धाश्चेत्ययुतसिद्धाः

---

(१) एकद्रव्या इति । एकमात्रद्रव्याश्रया इत्यर्थः । स्वरूपेति । स्वरूपेणैव सन्तो न तु सत्तायोगेनेत्यर्थः । निःसामान्यत्वे सत्येकद्रव्यमात्रवृत्तित्वमिति लक्षणार्थः । एव चेति । विशेषपदसङ्केतग्रहोऽपि तत एवेति द्रष्टव्यम् । कि० प्र० व० ॥

(२) ननु चायुतसिद्धौ यदि युतौ न सिद्धौ तदा कयोः सम्बन्धो धर्मिणोरेवाभावात् । अथायुतसिद्धौ तथापि कयोः सम्बन्धः सम्बन्धिनोरपृथग्भूतत्वात्

एवं धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः ॥

प्राप्ता एव सन्ति न वियुक्ता इति यावत् तेषां सम्बन्धः प्राप्तिलक्षणः समवायः। तेन संयोगो व्यवच्छिन्नस्तस्याप्राप्तिपूर्वकत्वात् तथा च (१) नित्या प्राप्तिः समवाय इति लक्षणं सूचितं भवति। अजसंयोगाभावो वक्ष्यते (२)। समवायस्य नित्यत्वं च। प्राप्तिपदेनैव वाच्यवाचकभावादिलक्षणः सम्बन्धो न प्रसज्यते। एतदेव स्पष्टयति। आधार्याधारभूतानामिति। स्वभावत आधार्याधाराणां न त्वागन्तुकेन धर्मेणेत्यर्थः। प्रमाणमाह। इह प्रत्ययहेतुरिति। इह तन्तुषु पट इह पटे शुक्लत्वं इह गवि गोत्वमित्यादयः प्रत्ययाः सम्बन्धमन्तरेणानुपपद्यमानास्तं व्यवस्थापयन्तीत्यर्थः॥

अथान्येपि शक्तिसंख्यासादृश्यादयः पदार्थाः किमिति नोद्दिष्टा इत्यत आह। एवमिति। उक्तेन क्रमेण धर्मिणामुद्देशः कृतो धर्मैर्विना धर्मा एव परं नोद्दिष्टाः शक्त्यादीनामेष्वेवान्तर्भावात्। तथा च वक्ष्यामः। यद्यपि सामान्यविशेषसमवायानां लक्षणमप्युक्तं तथापि तस्येहाव्युत्पादनादनुक्तकल्पतयोद्दे-

---

पृथग्भूतयोरेव सम्बन्धादित्यत आह। अयुता इति। अन्योन्यपरिहारेण पृथगाश्रयानाश्रिता इत्यर्थः। एतदेव स्पष्टयति। प्राप्ता एवेति। अनेनाप्राप्तिर्निषिध्यते सा च प्राप्तिप्रागभावः तथा च तदप्रतियोगी सम्बन्ध इत्यर्थः। तेन विशेषणताख्योऽपि नित्यः सम्बन्धो निरस्तः। कि० प्र० व०॥

(१) तेन—पा० १। ३ पु०॥

(२) अजेति। विभुनोर्मिथः संयोगो नास्त्यज इति न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। प्राप्तिपदेनेति। न च नित्यपदेनैव तन्निरासः तस्येश्वरेच्छारूपतया नित्यत्वात् यद्यपि प्राप्तित्वं संयोगसमवायान्यतरत्वमित्यन्योन्याश्रयस्तथापि जातिशून्यत्वे सति सामान्यत्वविशेषत्वशून्यभावत्वं तल्लक्षणमनेनोपलक्षितम्। कि० प्र० व०॥

षण्णामपि पदार्थानां साधर्म्यमस्तित्वाभिधेयत्वज्ञेयत्वानि ॥

आश्रितत्वं चान्यत्र (१) नित्यद्रव्येभ्यः ॥

द्रव्यादीनां पञ्चानामपि समवायित्वमनेकत्वं च। गुणादीनां पञ्चानामपि निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वे ॥

षः कृत इत्याह ॥

यद्यपि धर्मा अपि षड्भ्यो नातिरिच्यन्ते तथापि त एव परस्परमङ्गतामापन्नाः परस्परविवेकायोपयोक्ष्यन्त इति पृथगुच्यन्त इत्यभिप्रायवानाह। षण्णामपीति। अपिरभिव्याप्तौ। अस्तित्वं विधिमुखप्रत्ययविषयत्वम्। प्रतियोग्यनपेक्षनिरूपणत्वमिति (२) यावत्। अभिधेयत्वमभिधानयोग्यता। शब्देन सङ्गतिलक्षणः सम्बन्धः। ज्ञेयत्वं ज्ञानयोग्यता। ज्ञाप्यज्ञापकसम्बन्धलक्षणः। नन्वेतद्द्वयमभावेप्यस्तीति चेत्। अस्तु। नहि तदपेक्षया वैधर्म्यमिदं विवक्षितमपि तु षडपेक्षया साधर्म्यम् ॥

आश्रितत्वमाश्रयता स्वाभाविकी सा च नित्यद्रव्येषु नास्तीत्यत आह। अन्यत्रेति। नित्यद्रव्याणि विहायेदं साधर्म्यमुक्तमित्यर्थः। ननु समवायेप्येतन्नास्तीति चेत्। न। समवायस्य समवायान्तराभावेपि स्वभावत एवाधारसन्निकृष्टत्वात्।

---

(१) आश्रितत्व त्वन्यत्र—पा० ३ पु० ॥

(२) निरूपणीयमिति—पा० २ पु० ॥

द्रव्यादीनां त्रयाणां (१) सत्तासम्बन्धः सामान्यविशेषवत्त्वं स्वसमयार्थशब्दाभिधेयत्वं धर्माधर्मकर्तृत्वं च ॥

तथा च वक्ष्यामः । चकारान्मूर्तं विहाय निष्क्रियत्वम् (२) ॥

अथ समवायाद्वैधर्म्यमितरेषां साधर्म्यमाह । द्रव्यादीनामिति । समवायित्वं (३) समवायलक्षणः सम्बन्धः । अनेकत्वं स्वरूपभेदः (४) चकारात् समवायादन्यत्वम् । द्रव्यं विहाय पञ्चानामाह । गुणादीनामिति । निर्गुणत्वं गुणाभावविशिष्टत्वं निष्क्रियत्वं क्रियाया असमवायः ॥

द्रव्यादीनां त्रयाणामिति । सत्तासम्बन्धः समवायलक्षणः । सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादयस्तद्वत्त्वम् । निरुपपदेनार्थशब्देन द्रव्यादयस्त्रय एवाभिधीयन्ते नापरे एष एव स्वसमयो वैशेषिकाणां स्वशास्त्रे व्यवहारलाघवाय । यथा ध्यानधारणासमाधित्रयमेकत्र संयम इति योगानुशासने । द्रव्यादित्रयं तु प्रत्ये-

---

(१) त्रयाणामपि—पा० ३ । ४ पु० ॥

(२) निष्क्रियत्वमिति । न च निष्क्रियविनष्टे मूर्ते क्रियात्यन्ताभाववत्त्वमित्यतिव्यापक कर्मवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यभावत्वस्येन्द्रियवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिशून्यभावत्वस्य वा विवक्षितत्वात् । कि० प्र० व० ॥

(३) समवायित्वमिति । यद्यपि समवायित्व यदि समवेतत्व तदा नित्यद्रव्याव्याप्ति । समवायाश्रयत्व च सामान्याद्यव्यापक तयोः समवेतधर्माभावात् । तथापि समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्व विवक्षितम् । कि० प्र० व० ॥

(४) स्वरूपेति । यद्यपि स्वरूपभेद प्रामाणिकत्वमितरनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वं वा द्वयमपि समवाये गतम् । तथापि स्वाश्रयान्योन्याभावसमानाधिकरणविभाजकोपाधिमत्त्वे तात्पर्यम् । कि० प्र० व० ॥

कार्यत्वानित्यत्वे कारणवतामेव ॥

कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्यादिभ्यः ॥

कसमुदायाभ्यामिति विशेषः । तदिदमुक्तं स्वसमयेति । धर्माधर्मकर्तृत्वं चेति । साधर्म्यद्वयसूचनाय चकारः । धर्मकर्तृत्वमधर्मं विहाय अधर्मकर्तृत्वं च धर्मं विहाय । ननु जात्यादीनां कथं नैतत् । उच्यते । द्रव्यादीनां विहितनिषिद्धभावनाविष्टानां हि तद्धेतुत्वं न स्वरूपतः । न च भावनावेशो जात्यादिषु स्वरूपतो द्रव्यादिकमनन्तर्भाव्य संभवति । नित्यत्वेनाव्यापारत्वात् । अनित्यधर्मायोगिनाव्यापारित्वात् । न च ज्ञानमात्रेण तेषामुपयोगो ऽभियोगवदनिषेधात् (१) । तस्मात् स्वाश्रयावच्छेदमात्रेणैवोपयुज्यन्त इति ॥

कार्यत्वमभूत्वा भावित्वम् । अनित्यत्वं च भूत्वाऽभावित्वमिह विवक्षितम् । अन्यथा कारणवतामेवेति नियमो न स्यात् । तदनपेक्षान् विहायेत्येवकारार्थः ॥

कारणत्वं च ज्ञातृधर्मेतरकार्यापेक्षया । अन्यथा (२) पारि-

---

(१) अभियोगो विधि. । नियोगवदिति पाठे नियोगो विधिरित्यर्थ । कि० प्र० व० ॥

(२) ननु ज्ञानादिकं प्रति सामान्यादीनामपि कारणत्वमस्त्येवेत्यत आह । ज्ञातृधर्मेति । अन्यथेति । यद्यपि योगिप्रत्यक्षस्य विषयाजन्यतया पारिमाण्डल्यमपि न ज्ञातृधर्मजनकं तथाप्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा।दिपदग्राह्याणामस्मदादिप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वात् ते व्यवच्छेद्या द्रष्टव्या । योगिप्रत्यक्षमपि विषयजन्यमिति केचित् । त्रयग्रहण चेति । अत्र त्रयाणामित्यनुवृत्ते· त्रयस्यैव तत्साधर्म्यं तच्च सामान्यादेरपि ज्ञानकारणत्वात् कारणत्वमात्रविवक्षायां नोपपद्येत । न चास्मै सामान्यादेरकारणत्वमेतद्वैधर्म्यं स्यादित्यर्थ. । कि० प्र० व० ॥

द्रव्याश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः ॥

सामान्यादीनां त्रयाणामपि स्वात्मसत्त्वं बुद्धिलक्षणत्वमकार्यत्वमकारणत्वमसामान्यविशेषवत्त्वं नित्यत्वमर्थशब्दानभिधेयत्वं चेति ॥

माण्डिल्यादिव्यवच्छेदस्त्वयग्रहणं च नोपपद्येत। पारिमाण्डिल्यं परमाणुपरिमाणम् (१) । आदिग्रहणात् परममहत्त्वं (२) अन्त्यावयविगतरूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणानि द्वित्वद्विपृथक्त्वपरत्वापरत्वानि विनश्यदवस्थद्रव्ये संयोगविभागवेगकर्माख्यन्त्यः शब्दश्चरमः संस्कारो ज्ञानं च गृह्यते ॥

द्रव्याश्रितत्वं च द्रव्यसमवायिकारणता। एवं द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषपदार्थयोरप्रसङ्गः तयाप्यव्यापकमत आह । अन्यत्रेति । नित्यद्रव्येभ्य इत्युपलक्षणं नित्यगुणेभ्य इत्यपि द्रष्टव्यम्। नित्यद्रव्याणि नित्यगुणांश्च विहायेदं पदार्थत्रितयसाधर्म्यमित्यर्थः । आद्यौ संयोगविभागौ नित्यवर्गं च विहाय गुणासमवायिकारणकता चेति चार्थः ॥

सामान्यादीनामिति । स्वात्मसत्त्वं सत्ताविरहः । बुद्धिलक्षणत्वं बुद्धिमात्रममीषां लक्षणं प्रमाणं न तु द्रव्यादिवत्प्रमाणान्तरमस्तीत्यर्थः। अनुवृत्तबुद्धिर्व्यावृत्तबुद्धिरिहेति बुद्धिरित्येव हि सामान्यादित्रये प्रमाणमिति । अकार्यत्वमनादित्वम् । कथ-

---

(१) बहुषु प्राचीनपुस्तकेषु पारिमाण्डल्यमित्येव पाठस्तदनुरोधादेवात्र तथैव पाठो मूले सन्निवेशित. । नित्य परिमण्डलमिति सूत्रम् । परिमण्डलमेव पारिमाण्डल्यम् । इति शङ्करमिश्राः ॥

(२) द्व्यणुकपरिमाणमित्यविक १ । ३ पु० ॥

मिति चेत् । अन्यथा स्वरूपव्याघातात् । सामान्यस्य हि कार्यत्वे व्यक्तिरेव समवायिकारणं स्यात् तथा च तदुत्पत्तिविनाशयोर्जात्युत्पत्तिविनाशे प्रतिव्यक्तिभिन्नं सत्तासामान्यरूपतां जह्यात् । अभेदे तु व्यक्तेः पूर्वमपि सत्त्वान्न तत्कारणकं स्यात् । एवं पूर्वतरपूर्वतमादिव्यक्तिभ्योपि प्राक् सत्त्वादनादित्वं सामान्यस्य । अन्यथा स्वरूपव्याघात इति । नित्यद्रव्याणां च कदाचिद् विशेषाभावे व्यावृत्तिरपि निवर्तेत तथा च द्रव्यसङ्करः स्यात् । न च स्वभावसाङ्कर्यं पुनरसाङ्कर्यं स्वभावपरावृत्तिप्रसङ्गात् ततः सर्वदैवासङ्कीर्णत्वात् सर्वदैव विशिष्टानीत्यनादय एव विशेषाः । समवायोपि निःसमवायः कथं समवायिकारणं विना भवेत् । भवन् वा (१) कथं न कार्यान्तरमर्यादामतिक्रामेत् । कथं चोत्पन्नोपि विनश्येत् तथा च कथमुत्पद्येतापि भावस्याविनाशिनो ऽनुत्पत्तेः । समवायान्तराभ्युपगमे च कथमनवस्थां नापादयेत् । कथं वा पश्चादुत्पद्यमानः संयोगलक्षणप्राप्तौ स्वभावं न जह्यात् । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति हि तत् नित्यसम्बन्धिषु तथानभ्युपगमाच्चेति तस्मात्सुष्ठूक्तं सामान्यादीनां त्रयाणामकार्यत्वमिति । अकारणत्वमात्मधर्मेतरकार्यापेक्षया । असामान्यविशेषवत्त्वमपरसामान्यविरहः स च सामान्येष्वनवस्थानात् विशेषेष्वपि सामान्यसद्भावे गुणत्वापत्तौ पुनः समानगुणेषु विशेषान्तरापेक्षायामनवस्थानादेव समवायस्यैकत्वात् समवायान्तरापेक्षायामनवस्थानाच्चेति । नित्यत्वमनन्तत्वं तच्चाकार्यत्वात् । अनित्यत्वं हि कार्यताव्याप्तं सा च

---

(१) भवन् वेति । भावकार्यान्तरस्य मर्यादामतिक्रामेदित्यर्थ. । कि० प्र० व० ।

पृथिव्यादीनां नवानामपि द्रव्यत्वयोगः स्वात्मन्यारम्भकत्वं गुणवत्त्वं कार्यकारणाविरोधित्वमन्त्यविशेषवत्त्वम् ॥

सामान्यादिभ्यो व्यावर्तमाना स्वव्याप्यमनित्यत्वमुपादाय निवर्तते । अकार्यमपि हि यद्याकाशपरमाण्वादि (१) सामान्यादि वा निवृत्तं स्यात् पुनस्तन्न स्यात् कारणाभावात् । ततस्तदभावेपि निराश्रयं किंचिदपि न स्यादिति । अर्थशब्दाभिधेयत्वं स्वसमयार्थशब्दानभिधेयत्वम् । चकारात् कारणानपेक्षत्वम् । उपलक्षणं चैतत् । एवमन्यदप्यूहनीयम् । तद्यथा अनित्यधर्मत्वमविशेषाणामेव नित्यत्वमकर्मणामेव अयोगिप्रत्यक्षत्वं द्रव्यादीनां चतुर्णामेव असमवायिकारणत्वं गुणकर्मणोरेव असमवेतत्वं नित्यद्रव्यसमवाययोरेव ॥

इदानीं द्रव्याणामेव साधर्म्यं वैधर्म्यं चाह । पृथिव्यादीनामिति । कियतामित्यत आह । नवानामपीति । अपिरभिव्याप्तौ । द्रव्यत्वयोगो द्रव्यत्वसमवायः द्रव्यत्वमित्येतावति वक्तव्ये योगग्रहणमुपलक्षणनियमार्थम् । अपरिच्छिन्नदेशत्वात् सामान्यसमवाययोः कथमत्रैवेदं नान्यत्रेति प्रत्ययनियम इति केचिद्दर्शयन्ति तत्रेदमुत्तरमत्रैव (२) द्रव्यत्वं वर्तते यत इत्युच्यते । अयमेव हि द्रव्यत्वस्य स्वभावो यदेतत्समवायमभिव्यञ्जये (३) देताभिर्व्यक्तिभिः सह न रूपादिभिः । गुणत्वं च रूपादिव्य-

(१) यद्याकाशपरमात्मादि—पा० २ पु० ॥

(२) केचिच्चोदयन्ति तत्रेदमुत्तर तत्रैव—पा० १ पु० ॥

(३) अभिव्यञ्जयति—पा० २ पु० ॥

क्तीरादाय न पृथिव्यादिव्यक्तीरित्यादि वक्ष्यते । द्रव्यत्वमेव नास्ति गोत्वादिवदनुपलब्धेरिति चेत् । न । कार्याश्रयतोपलक्षणेन साधर्म्येणाभिव्यक्तस्य सामान्यस्य सास्नादिसंस्थानाभिव्यक्तगोत्वादिवत् प्रतीतेः । अन्यथा कार्याश्रयत्वमपि सामान्यानियतं नवस्वेव न स्यात् कारणत्वं हि सामान्येन नियम्यते कार्यत्वं च तच्च स्वाभाविकमबाधनात् बाधनाच्चौपाधिकमिति विशेषः ॥

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रहः (१) ॥

व्यञ्जकधर्मानुपादाय जातिनिराकरणे गोत्वादिकमपि न स्यात् । न हि सास्नासम्बन्धाद्यनवभासने कस्यचिद्गौरिति प्रत्ययानुवृत्तिरस्ति तस्मादस्ति द्रव्यत्वम् । सामान्यारम्भकत्वं स्वसमवेतकार्यकारित्वं समवायिकारणत्वमित्यर्थः । गुणवत्त्वं गुण-

---

(१) जातौ बाधकमेव किमित्यत आह । व्यक्तेरभेद इति । अभिन्नव्यक्तिकान्यजात्या सहानूनानतिरिक्तव्यक्तिका च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति परस्परसमानाधिकरणा । अनवस्थादिपराहता च जातिर्न भवतीत्यर्थः । तथाहि । आकाशत्वं न जातिः एकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वात् एतद्घटत्ववत् । अन्यथा जातिलक्षणव्याघातात् । बुद्धित्वं ज्ञानपदवृत्तिनिमित्तं न ज्ञानत्वभिन्नजातिः । ज्ञानभिन्नावृत्तित्वे सति सकलज्ञानवृत्तित्वात् । विषयित्ववत् । निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वे न जाती । परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति परस्परसमानाधिकरणत्वात् । भूतत्वमूर्तत्ववत् । सामान्यं यदि द्रव्यकर्मभिन्नसज्जातिमत् स्याद् गुणः स्यादिति सामान्यरूपाव्यवस्थैवानवस्था विशेषो यदि द्रव्यकर्मान्यत्वे सति जातिमान् स्याद् गुणः स्यात् । तथा च व्यावृत्तधीहेतुर्न स्यात् । समवायो यदि प्राप्तित्वे सति समवायवान् स्यात् संयोगः स्यात् । न च प्राप्तिः स्यात् समवायवत्त्वं साध्यं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य संयोगत्वस्योपाधित्वादिति । परमते समवायनानात्वमभ्युपेत्योक्तम् । अस्माकं व्यक्तेरभेद एव तत्रापि बाधक इति क्रमेणापादनमिति भावः । कि० प्र० व० ॥

अनाश्रितत्वनित्यत्वे चान्यत्रावयविद्रव्येभ्यः ॥

पृथिव्युदकज्वलनपवनात्ममनसामनेकत्वापरजातिमत्त्वे ॥

क्षितिजलज्योतिरनिलमनसां क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्त्वानि ॥

समवायस्त्वेतद्द्वयं निमित्तव्यवस्थापकम् । द्रव्यत्वं तु द्रव्यव्यवहारनिमित्तमित्यवधेयम् (१) । कार्यकारणाविरोधित्वम् । कार्यकारणयोरन्यतरेणापि (२) द्रव्यजातीयं न विरुध्यत इत्यर्थः । अन्त्यविशेषवत्त्वं एतद्द्रव्यजातीयस्यैव सम्भवतीत्यर्थः । अथवान्यत्रावयविद्रव्येभ्य इति भविष्यति ॥

अनाश्रितत्वमाधारैकस्वभावता (३) । नित्यत्वं द्रव्यत्वे सतीति बोध्यम् । चकाराद्विपर्ययेण विशेषरहितद्रव्यत्वमाश्रितद्रव्यत्वमनित्यद्रव्यत्वं चान्यत्र निरवयवद्रव्येभ्य इति ॥

पृथिवीत्यादि । अनेकत्वं बहुत्वसंख्या । अपरा जातिः पृथिवीत्वादिका तद्वत्ता तत्समवायः । संस्कारवत्ता चेति द्रष्टव्यम् ॥

क्षितीत्यादि । क्रिया स्पन्द(४) स्तद्वत्ता । मूर्तत्वमसर्वगतप-

---

(१) निमित्तमित्यवसेयम्—पा० २ पु० ॥

(२) कार्यकारणेति । यथा शब्दो गुणः कार्येण शब्देन नाश्यते कर्म चोत्तरसंयोगेन तथान्त्य शब्द उपान्त्येन नैव द्रव्यजातीय तद्धि क्वचित् समवायिकारणनाशेन क्वचिदसमवायिकारणनाशेन नश्यतीत्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(३) स्वभावत्वम्—पा० २ पु० ॥

(४) धात्वर्थ क्रियाऽतिव्यापिकेत्यन्यथा व्याचष्टे स्पन्द इति । स्पन्दवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । एव परत्वादावपीति नोत्पन्नविनष्टाव्याप्तिः । कि० प्र०व० ॥

आकाशकालदिगात्मनां सर्वगतत्वं परममहत्त्वं सर्वसंयोगिसमानदेशत्वं चेति ॥

पृथिव्यादीनां पञ्चानामपि भूतत्वेन्द्रियप्रकृति-

रिमाणयोगः । परत्वापरत्वे गुणविशेषौ वक्ष्येते । वेगः संस्कारविशेषस्तद्वत्ता ॥

आकाशादीनामिति ॥ सर्वगतत्वं पूर्वोक्तेषु सर्वेषु मूर्तेषु गतत्वं सम्बन्धः । परममहत्त्वं प्रकर्षकाष्ठाप्राप्तमहत्परिमाणयोगः । नन्वियत्तैव परिमाणमुच्यत इति चेत् । न । संख्यागुरुत्वयोरपि तथाभावप्रसङ्गात् । हस्तवितस्त्यादिपरिकल्पनाभावे (१) परमाणुत्वस्याप्यभावप्रसङ्गात् । तदभावेपि परमसूक्ष्मत्वात् परिमित एव परमाणुरिति चेत् । न । तदभावेपि परममहत्त्वात् परिमितमेवाकाशादीति न कश्चिद्विशेषः । तस्माद्धस्तवितस्त्यादिप्रकर्षनिकर्षवानितरेभ्यो व्यावृत्तः परस्परमनुवृत्तश्च गुणविशेषः प्रत्यक्षसिद्धो दुरपह्नवस्तस्य यथा निकर्षकाष्ठया परमाणुत्वं तथा प्रकर्षकाष्ठया परममहत्त्वमपीति । सर्वसंयोगिसमानदेशत्वम् । सर्वेषां संयोगिनां मूर्तानां संयोगवृत्त्या समाना आकाशादयो देशास्तेषां भावस्तत्त्वम् । पूर्वमाकाशाद्येव सर्वमूर्तेषु वर्तत इत्युक्तम् । सम्प्रति त एवाकाशादिषु वर्तन्त इत्यपौनरुक्त्यम् । अथ वा पूर्वं मूर्तसंयोगा एवाकाशादिषु वर्तन्त इत्युक्तम् । सम्प्रति मूर्ता एव नभःप्रभृतिषु वर्तन्त इत्यपौनरुक्त्यम् । चकारात् क्रियापरत्वापरत्ववेगविरहः ॥

---

(१) तदभाव इति चेन्नेत्यत्राधिकम् १ पु० ॥

त्वबाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वानि ॥

पृथिव्यादीनामिति । भूतत्वमौपाधिकं(१)सामान्यम् । अथ जातिरेव किं न स्यान्न स्यात् व्यञ्जकनियमाभावेन व्यक्तिनियमानुपपत्तेः बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्तैव व्यञ्जिकेति चेत् । न । तदामूर्तत्वमपि जातिरेव स्यात् । अवच्छिन्नपरिमाणस्य व्यञ्जकस्य सद्भावात् (२) । एवमस्तु को दोष इति चेत् । न । जातिसङ्करप्रसङ्गात् । तथाहि मनसि मूर्तत्वं नभसि च भूतत्वं मिथः परिहारेण वर्तमानं पृथिव्यादौ संकीर्यते । अस्तु तर्हि पृथिवीत्वाद्यनेकनिबन्धनप्रवृत्तिरेव भूतशब्दो ऽस्वादिवदिति चेत् । न । एकनिमित्तत्वे सम्भवत्यनेकार्थत्वकल्पनानवकाशात् तस्माद्भौतिकव्यविषयाश्रयतया भूतानि सिद्धानि भूतानीत्युच्यन्ते । इन्द्रियप्रकृतित्वमिन्द्रियोपादानत्वं तच्च नभसोऽवच्छिन्नानवच्छिन्नभेदकल्पनयोपपादनीयम् । अन्यथा भूतेभ्य इति पञ्चमी समानतन्त्रे (३) स्वतन्त्रे च मनस एतद्वैधर्म्यं न स्यादिति । प्रकृतिशब्द' स्वभावार्थो वा तथा च मनोऽव्यवच्छेदाय सन्निधिसिद्धं बाह्यपदमनुसन्धेयम् । बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं बाह्येनानात्मगुणग्राहिणा (४) एकैकेन प्रति-

---

(१) औपाधिकमिति । सस्कारत्वान्यबाहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमद्विशेषगुणवत्त्वमात्मभिन्नविशेषगुणवत्त्व वेत्यर्थ. । कि० प्र० व० ॥

(२) व्यङ्जकसम्भवात्—पा० २ पु० ॥

(३) समानतन्त्रे गौतमसूत्रे तथा च घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य इति ॥

(४) अनात्मेति । अनात्मगुणग्राहकत्व मनस्यपीत्यात्मगुणाग्राहकेणेत्यर्थे । कि० प्र० व० ॥

चतुर्णां द्रव्यारम्भकत्वस्पर्शवत्त्वे ॥
त्रयाणां प्रत्यक्षत्वरूपवत्त्वद्रवत्ववत्त्वानि ॥
द्वयोर्गुरुत्वं रसवत्त्वं चेति ॥
भूतात्मनां वैशेषिकगुणवत्त्वम् ॥
क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वम् ॥

नियतेनेन्द्रियेण साक्षात्कारिज्ञानसाधनेन च ग्राह्या ग्रहणयोग्या ये गुणा गन्धादयः परस्परं विशेषा व्यवच्छेदहेतवस्तद्वत्त्वम् । अत्र विवक्षाभेदेन बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वं बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं चेति बोद्धव्यम् ॥

चतुर्णां पृथिव्यप्तेजोवायूनां द्रव्यारम्भकत्वं द्रव्यसमवायिकारणत्वम् । स्पर्शवत्त्वं स्पर्शसमवायः । उपलक्षणं चैतत् । अवान्तराणुत्वमहत्त्वे स्थितिस्थापकसंस्कारयोगः । शरीरेन्द्रियारम्भकत्वं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

त्रयाणां पृथिव्यप्तेजसां प्रत्यक्षत्वं बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वम् । रूपवत्त्वं रूपसमवायः द्रवत्ववत्त्वं द्रवत्वसमवायः सम्भाव्यते चैतत् ॥

द्वयोः पृथिव्युदकयोः गुरुत्वं तत्कार्यं पतनं च । रसवत्त्वं च रसो माधुर्यादिस्तद्वत्त्वम् । आलोकप्रकाश्यत्वं अभास्वररूपवत्त्वं चेति चार्थः ॥

भूतात्मनां पृथिव्यादीनां पञ्चानामात्मनां च वैशेषिकगुणवत्त्वं स्वाश्रयव्यवच्छेदौपयिकावान्तरसामान्यविशेषवन्तो वैशेषिका गुणाः रूपादयो बुद्ध्यादयश्च तद्वत्त्वम् । उपलक्षणं चैतत् । प्रत्यक्षगुणवत्त्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥

आकाशात्मनां चणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् ॥

दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वम् ॥

सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वं च ॥

चित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वं संख्यामात्रेण(१)साधर्म्यमेतत्। न तु गुणा विशेषतो विवक्षिताः सम्भावितं चैतत् साधर्म्यं न तु व्यापकं परमेश्वरात्मन्यसम्भवात्। तानग्रे गणयिष्यति ॥

आकाशात्मनां चणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वम्। चणिका आशुतरविनाशिन एकदेशवृत्तयो ऽव्याप्यवृत्तय (२) विशेषाय स्वाश्रयव्यवच्छेदाय गुणा विशेषगुणास्तद्वत्त्वम्। अत्रापि विवक्षाभेदादेकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं चणिकविशेषगुणवत्त्वं चेति द्रष्टव्यम्। आकाशे तादृशो गुणः शब्दः। आत्मनि बुद्ध्यादिः ॥

दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः पञ्चैव गुणा. दिशि काले च ॥

सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वं च। तत्समवेतद्वित्वद्विपृथक्त्वादिसंयोगविभागवर्जं सर्वाण्युत्पत्तिमन्ति गृह्यन्ते तेषां निमित्तकारणं दिक्कालौ। न हि देशकालानपेक्षं किं चिदुत्पद्यते। तथा च व्यपदिश्यते इहेदानीं जात इति। गेहे जातो गोष्ठे जात इत्यनिमित्तमपि गेहादि व्यपदिश्यत इति चेत्।

---

(१) सख्यामाश्रित्य—पा० १ पु० ॥

(२) अव्याप्येति । समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थ । कि० प्र० व० ॥

क्षितितेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्वयोगः ॥

एवं सर्वत्र विपर्ययात् साधर्म्यं वैधर्म्यं च वाच्यमिति ॥

न। तस्याप्यधिकरणतया निमित्तत्वात्। न ह्यधिकरणमकारणमिति। यद्येवं सम्प्रदानतयाऽदृष्टद्वाराधिष्ठातृतया वा आत्मनामपि सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वमस्ति तत्कथमनयोरेवोपन्यास इति चेत्। सत्यम्। अधिकरणतया तु सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वं विवक्षितम्। यथा हि दिक्कालोपाध्यधिकरणा सर्वोत्पत्तिः। नैवमात्मोपाध्यधिकरणेति। परत्वापरत्वानुमेयत्वं चेति चार्थः॥

क्षितितेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्वयोगः अग्निसंयोगान्निमित्तादुत्पद्यते यद् द्रवत्वं तत्समवायः सुवर्णादौ तैजसि घृतादौ पार्थिवे॥

एवं सर्वत्र विपर्ययात् साधर्म्यं वैधर्म्यं च वाच्यमिति। एवमनेन न्यायेन सर्वत्र साधर्म्यं यत् तदेव विपर्ययाद् व्यावृत्तेर्वैधर्म्यं वैधर्म्यं यत् तदेव विपर्ययादनुवृत्तेः साधर्म्यम्। अथवा साधर्म्यविपर्ययो ऽप्यन्यस्मात् साधर्म्यं (१) वैधर्म्यविपर्ययो ऽप्यन्यस्माद्वैधर्म्यं च स्वयमूहित्वा वाच्यमध्यापकेन ग्राह्यं च शिष्यैरिति। तद्यथा गन्धवती पृथवीति वैधर्म्यं वक्ष्यति तद्विपर्ययान्निर्गन्धत्वमबादीनां साधर्म्यमुक्तं जलभूम्योः साधर्म्यं गुरुत्वं रसव-

---

(१) साधर्म्यविपर्ययो ऽप्यन्यस्मात्साधर्म्यमित्यत्र वैधर्म्यं चेत्यपि द्रष्टव्यम्। अन्यस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी अन्यं प्राप्य साधर्म्यमित्यर्थः। वैधर्म्यविपर्ययो ऽप्यन्यस्माद्वैधर्म्यं साधर्म्यं चेत्यपि द्रष्टव्यम्। कि० प्र० व० ॥

त्वं च तद्विपर्य्ययादितरेभ्यो वैधर्म्यम् । विपर्य्ययस्त्वितरेषां तेजःप्रभृतीनां साधर्म्यमगुरुत्वं नीरसत्वं च । एवमात्मानं विहाय परार्थत्व(१)मचेतनत्वं च । मनो विहायानन्तःकरणत्वमनष्टगुणवत्त्वं च । अम्भो विहाय निःस्नेहत्वमक्लेदत्वं(२) च । तेजो विहायाऽनुष्णत्वमदाहकत्वम् । जलज्योतिरनिलानामपाकजस्पर्शवत्त्वम् । जलज्योतिषोरपाकजरूपवत्त्वम् । दिक्कालमनसां वैशेषिकगुणविरहः । वाय्वाकाशदिक्कालमनसामतीन्द्रियत्वम् । आत्ममनसोः(३) शरीरावच्छेदेन वृत्तिलाभः । वाय्वादीनां नीरूपत्वम् । आकाशादीनां स्पर्शशून्यत्वम् । कालादीनामभूतत्वमित्यादि ॥

---

(१) परार्थत्व भोगानधिकरणत्वमित्यर्थ । अनन्तारिति । आत्मग्राहकेन्द्रियाग्राह्यद्रव्यत्वमित्यर्थ । कि० प्र० व० । अनन्त करणत्वमनणुत्व—पा० १ पु० ॥

(२) अक्लेदत्वमिति । सांसिद्धिकद्रवत्वविरहिद्रव्यत्वमित्यर्थ ।कि०प्र०व०॥

(३) आत्ममनसोरिति । शरीरावच्छेद. शरीरसंयोगविशेष । वृत्तिलाभो भोगजनकत्वम् । तच्चासमवायिकारणवत्त्वम् । तेन भोगासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वमित्यर्थ । शरीरतत्संयोगौ च निमित्तकारणे इति नातिव्याप्ति. । यद्वा * निरवयवत्वे सति ज्ञानहेतुशरीरसंयोगवत्त्वमित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

---

* यदि कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या शरीरात्मसंयोगोऽप्यसमवायिकारण तदा शरीर एव तदव्याप्तमतो लक्षणान्तरमाह । यद्वेति । प्राणाद्यतिव्याप्तिनिरासायाद्यविशेषणम । ज्ञानहेतुमन संयोगवति श्रोत्रे ऽतिव्याप्तिरिति शरीरपदम् । शरीरेन्द्रियसंयोगस्य च ज्ञानहेतुत्वे मानाभाव इति तद्विशेषणेनातिव्याप्तिनिरास । न च तस्याहेतुत्वे शरीरसंयुक्त सदित्यग्निममूलविरोध । तत्तेन नियममात्राभिधानान्न तु हेतुत्वाभिधानात् । यदि शरीरेन्द्रियसंयोगोऽपि हेतुस्तदा श्रोत्रातिव्याप्तिनिरासाय श्रोत्रान्यत्व विशेषणम् । यद्वा ज्ञानहेतुत्वं सकलजन्यज्ञानहेतुत्व विवक्षितमित्यदोष । शरीरपद चैव सति व्यर्थमेवेति केचित् । वय तूद्भूतरूपपरमाणुनिष्ठमहत्त्वाभावसाक्षात्कारप्रत्यासत्तिघटकचक्षु संयोगवति परमाणावतिव्याप्तिवारणाय शरीरपदमिति ब्रूम । कि० प्र० व्या० भ० ॥

इहेदानीमेकैकशो वैधर्म्यमुच्यते ॥

पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात् पृथिवी । रूपरसगन्ध-

तदेवमुक्तैर्द्रव्यत्वादिभिर्द्रव्यमितरेभ्यो विविचितं न तु मध्यवर्तिभि(१)रन्त्यविशेषवत्त्वादिभिरव्याप्तेः नापि परस्परतोतिव्याप्तेः किन्तु कियानपि विवेकः सिद्ध्यतीत्युक्तम् । न चैतावतैव कृतकृत्यत्वमविवेकस्य तदवस्थत्वादिति तत्कुतो विवेकः स्यादित्यपेक्षायामाह ॥

इहेदानीमिति । इह प्रकरणे इदानीमवसरप्राप्तौ एकैकमित्येतावतैव चरितार्थत्वे (२) शस्प्रत्ययोपादानं वीप्सायां भूयस्त्वज्ञापनार्थम् ॥

पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात् पृथिवीति । पृथिवीत्वं नाम सामान्यविशेषः तेनाभिमतः सम्बन्धः समवायलक्षणः तस्मात् । न त्वेकार्थसमवायसंयुक्तसमवायादेरित्यर्थः । ननु पृथिवीस्वरूपसिद्धौ किंलक्षणेन सिद्धे साधनस्य वैयर्थ्यात् तदसिद्धौ चाश्रयासिद्धेः । न । स्वरूपसिद्धावपीतरव्यवच्छेदस्य साध्यमानत्वात् तथाहि । पृथिवी अबादिभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् । यत्पुनरितरेभ्यो न भिद्यते नासौ पृथिवी यथा अबादि । न चेयं न पृथिवी तस्मादितरेभ्यो भिद्यते । तथाप्यप्रसिद्धविशेषणः पक्षः इतरव्यवच्छेदस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धेः सिद्धौ वा साधनवैयर्थ्यात् ।

---

(१) मध्यवर्तिभि एकदेशवृत्तिभिरित्यर्थः । अन्त्यविशेषवत्त्वादिभिरित्यत्रादिपदेन मूर्तत्वादिग्रहणम् । अव्याप्ते. भागासिद्धतया सर्वद्रव्याव्यावर्तकत्वादित्यर्थ । कि० प्र० व० ॥

(२) चरितार्थत्वात् —पा० २ पु० । चरितार्थे—पा० ३ पु० ॥

न । इतरव्यावृत्तेर्घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किन्त्वापरमाणोराच भूगोलकात् पृथिवीत्वनिमित्ताक्रान्ते व्याप्त्या व्यवच्छेदभेदव्यावृत्त्या व्यावृत्तिर्न (१) सिद्धेति साध्यत इति न दोषः । अथ किमेतल्लक्षणमिति । उच्यते । केवलव्यतिरेकिहेतुविशेष एव लक्षणम् । तथा चाचार्याः समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थ इति । एवं तर्हि पृथिवीत्वनिमित्ताक्रान्ते व्याप्त्यावच्छेदभेद(२)व्यावृत्त्या व्यावृत्तिः क्वचिन्न सिद्धेति पुनरप्यप्रसिद्धविशेषणत्वं समायातमिति चेन्न पक्षसम्बन्धिनो विशेषणस्य सर्वत्रान्वयिन्यप्यपूर्वस्यैव (३) साध्यत्वात् । प्रसिद्धो हि धर्मो धर्मिणमन्वेति न तु धर्म्यन्विततयैव प्रसिद्धः साध्यत इति । तथा सति सिद्धेः साधनवैयर्थ्यादिति । तथापि घटादौ चेदितरव्यावृत्तिः प्रत्यक्षसिद्धा ततस्तद्दृष्टान्तबलेनान्वयादेव परमाण्वादौ साध्यतां किं घटादिकमपि पक्षे निक्षिप्य व्यतिरेक आद्रियत इति चेत् । आस्तां तावदयं सुहृदुपदेशः केवलव्यतिरेकिलक्षणं तावन्निर्व्यूढम् । व्यवहारसिद्धि(४)र्वा लक्षणप्रयोजनम् । तथाहि । विवादाध्यासितं द्रव्यं पृथिवीति व्यवह्रियते लोके न पृथिवीत्वात् । यत्पुनः पृथिवीति न व्यवह्रियते न सा

---

(१) अवच्छेदभेदेन व्यावृत्तिर्न—पा० ३ पु० ॥

(२) व्याप्त्येत्यस्यैव व्याख्यानमवच्छेदेति । अवच्छेदभेदो घटत्वपटत्वादि । तस्य व्यावृत्त्या विरहितत्वेन लक्षिता व्यावृत्तिरित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(३) सर्वत्राप्रसिद्धस्यैव—पा० १ पु० ॥

(४) व्यवहारसिद्धिर्वेति । ननु पृथिवीव्यवहारः पृथिवीपदप्रयोगविषयत्वं वा पृथिवीपदजन्यज्ञानविषयत्वं वा पृथिवीत्वेन निमित्तेन पदवाच्यत्वं वा पृथिवीत्वेऽप्यस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारण्यम् । मैवम् । पृथिवीत्वेन निमित्तेन पृथिवीशब्दाभिधेयत्वस्य तद्व्यवहारार्थत्वात् । कि० प्र० व० ॥

पृथिवी यथा अबादि । न च नेयं पृथिवी तस्मात्तथा व्यवह्रियत इति । अत्रापि व्यवहारविषयस्य स्वरूपतः सिद्धेर्नाश्रयासिद्धिः । पृथिवीव्यवहारस्य संमुग्धस्य सिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । पक्षे व्याख्या निमित्तविशेषवतः साध्यत्वान्न साधनवैयर्थ्यं सर्वपृथिवीपक्षीकरणेन च नान्वयित्वम् । यद्यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तद्धेतुकं यथा घटादि मृदादिहेतुकं अनुविधत्ते च पृथिवीव्यवहारः पृथिवीत्वस्यान्वयव्यतिरेकाविति चेत् । न । पृथिवीत्वनिमित्तकत्वे पृथिवीव्यवहारस्य साध्येऽन्वयाभावात् । केवलं (१) सर्वनाम्ना(२) व्यवहारमात्रेण वक्तोयमन्वयः स च व्यतिरेकान्न भिद्यते विवक्षाभेदादिति । यत्पुनराह भूषणो लक्षणं चिह्नं लिङ्गमिति (३) पर्याय इति । तदसत् । व्यावृत्तौ व्यवहारे वा साध्येऽन्वयिनोऽनवकाशात् । व्युत्पन्नस्य स्वयमेव व्यवहारात् । अव्युत्पन्नस्य सपक्षपरिचयाभावात् । कथं तर्हि शास्त्रे क्रियावद्द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणं पठ्यते (४) । द्रव्यस्यैवायमसाधारणो धर्मः समवायिकारणत्ववद्गुणवत्त्ववच्चेति प्रतिपादनार्थं न तु लक्षणत्वेन द्रव्यमात्रं पक्षीकृत्य व्यावृत्तिसाधने भागासिद्धत्वात् । मूर्तद्रव्यमात्रपक्षीकरणेप्यसाधारणत्वात् । तस्माद्वायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्रव्यत्वविप्रतिपत्तौ च क्रियावत्त्वेन तत्प्रसाध्य भागासिद्धिः परिहरणी-

(१) केवलमिति । नहि यत्र तत्र चानुगतमिति व्यतिरेकव्याप्तिमुपजीव्य सर्वनाम्नान्वयाभिधानमेव वक्तव्यार्थ । कि० प्र० व० ॥

(२) सर्वनामशब्देन—पा० २ पु० ॥

(३) लक्षण चिह्न गमक लिङ्गमिति—पा० ३ पु० ॥

(४) द्रव्यलक्षणमुपपद्यते—पा० १ पु० ॥

स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्कारवती । एते च गुणविनिवे-

---

शेति तस्य तात्पर्यम् । ये तु प्रमाणमेव सर्वस्य व्यवस्थापकं न तु लक्षणं तदपेक्षाया(१)मनवस्थामाहुः तेषां निन्दामि च पिबामि चेति न्यायः (२) । यतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारेण तत्तदर्थव्यवस्थापकं तत्तद्व्यवहारव्यवस्थापकं च प्रमाणमुपादत्ते तदेव लक्षणम् । अनुवादः स (३) इति चेत् । अस्माकमप्यनुवाद एव । न ह्यलौकिकमिह किंचिदुच्यते । न चानवस्था वैद्यकादौ रोगादिलक्षणवद् व्याकरणादौ शब्दादिलक्षणवच्च व्यवस्थोपपत्तेः । तत्रापि संमुग्धव्यवहारमाश्रित्य लक्षणैरेव व्युत्पत्तिरिति । क्षित्युदकात्मनां चतुर्दशगुणवत्त्वं साधर्म्यमित्युक्तम् । तत्र के ते चतुर्दशगुणाः पृथिव्यामित्यत आह । रूपेति । ननु गन्धसाहचर्याद्रूपादयोऽप्यसाधारणतामापन्नास्तत्कथं न लक्षणमिति चेत् । न । केवलस्यैव गन्धस्यासाधारणत्वे विशेषणासामर्थ्यात् । एतच्चानुपदमेव स्फुटयिष्यति । एषु सूत्रकारसम्मतिमाह । एते चेति । गुणानां विनिवेशो द्रव्येषु समवायः स च प्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियतेऽस्मिन्निति गुणविनिवेशाधिकारः द्वितीयोऽध्यायः । तथा च सूत्रम् । तत्र रूपरसगन्धस्प-

---

(१) तदपेक्षायामिति । लक्षणेऽपि लक्षणापेक्षायामित्यर्थः । कि० प्र० व० ॥

(२) न्यायापात — पा० १ पु० ॥

(३) स इति । लक्षणरूपोऽर्थोऽनुवादो न त्वपूर्वार्थप्रापक मानान्तरप्रतीतार्थप्रमापकत्वादित्यर्थ * । कि० प्र० व० ॥

---

* प्रमितार्थप्रतिपादकत्वादित्यपि पाठः पुस्तकान्तरे ॥

शाधिकारे रूपादयो गुणविशेषाः सिद्धाः । चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादयः । पतनोपदेशाद् गुरुत्वम् । अद्भिः सामान्यवचनाद् द्रवत्वम् । उत्तरकर्मवचनात् संस्कार इति (१) ॥

शवती पृथिवीति सूत्रकारवचनाद्रूपादयः सिद्धाः(२) चाक्षुषवचनात् सप्त संख्यादय इति । संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे । कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणीति सूत्रे संख्यादीनां चाक्षुषत्वे हेतुत्वेन रूपिद्रव्यसमवाय उक्तः । न चासिद्धस्य हेतुत्वम् । अतस्तेपि रूपवत्यां पृथिव्यां सप्त सिद्धाः । पतनोपदेशाद्गुरुत्वमिति संयोगविभागप्रयत्नवेगाभावे (३) गुरुत्वात् पतनमिति पतने गुरुत्वस्य हेतोरुद्देशात् पतनवत्यां पृथिव्यां गुरुत्वमपि सिद्धं न ह्यसिद्धस्य हेतुत्वं नापि व्यधिकरणस्य कर्मासमवायिकारणत्वं नोदनादिषु विपर्यासदर्शनादिति । अद्भिः सामान्यवचनाद् द्रवत्वमिति सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यमिति सूत्रे सर्पिरादीनां पार्थिवानां द्रवत्वमद्भिः समानो धर्म इत्युक्तमतो द्रवत्वमपि सिद्धम् । उत्तरकर्मवचनात् संस्कार इति । नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरं चेति सूत्रे इषुकर्मोपदेशेन पार्थिवद्रव्यस्योत्तरस्मिन्

---

(१) इतीति नास्ति २ पु० ॥

(२) तथा च सूत्रम् । रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी । संख्यादौ सूत्रकारसम्मतिमाह । चाक्षुषवचनात्—पा० २ पु० ॥

(३) संयोगाद्भावे—पा० १ पु० ॥

क्षिताविव गन्धः । रूपमनेकप्रकारकं शुक्लादि । रसः षड्विधो मधुरादिः । गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च । स्पर्शो ऽनुष्णाशीतत्वे सति पाकजः ॥

कर्मणि संस्कारः कारणतयोक्तो ऽतः सोऽपि सिद्धः । उपलक्षणं चैतत् । आद्यकर्मकार्यतयाप्युक्तस्तत्रैव सिद्ध इत्यपि द्रष्टव्यम् । तदनेन सूत्रकारसंमतिप्रदर्शनव्याजेन सर्वत्र प्रमाणमादर्शितम् । तथाहि । रूपादिष्वेकादशसु प्रत्यक्षं पतनलिङ्गकमनुमानं (१) गुरुत्वे । अग्निसंयोगान्वयव्यतिरेकानुविधायितया नेदमिह क्षीरादिवत् संयुक्तसमवायेन नान्यस्येति प्रत्यक्षमेव सोपपत्तिकं द्रवत्वे । निरन्तरो गतिसन्तान एव वेगव्यवहारहेतुरिति मीमांसकदुरूढविप्रतिपत्तिव्युदासाय कार्यलिङ्गक(२)-मनुमानं संस्कार इति ॥

एवं गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे व्यवस्थिते पृथिवीत्वव्यवस्थाहेतून् गुणविशेषानाकृष्य दर्शयति । क्षिताविव गन्ध इति । क्षिताविव गन्धो वर्तते न द्रव्यान्तरे । तेन गन्धसमवायः पृथिवीत्व(३) व्यवस्थाहेतुरित्युक्तं भवति । यत्तु सुगन्धि सलिलं सुरभिः समी-

---

(१) पतनलिङ्गकमिति । गन्धवत्यव संयोगफलिका क्रिया सासमवायिकारणिका क्रियात्वात् संप्रतिपन्नवदिति न तेजस्यगुरूण्यपि तद्दर्शनाद् व्यभिचारः । न चैवं रसेनार्थान्तरम । रसोत्कर्षेण पतनोत्कर्षाभावात् । कि० प्र० व० ॥

(२) कार्यलिङ्गकमिति । नोदनाभिघाताजन्य द्वितीय कर्म सासमवायिकारण कर्मत्वादाद्यकर्मवत् । न च कर्मणार्थान्तर कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेरित्यर्थ. । कि० प्र० व० ॥

(३) पृथिवीव्यवस्थाहेतु—पा० २ पु० ॥